Вони народилися в південному місті, де від сонця все кипіло, а від моря аж пінилося. В галасливому й веселому місті, заполоненому засмаглими рибалками й рудими, як із пекла, биндюжниками. В місті, що не знало меж своїм розпаленим на сонці емоціям; де приїжджому легко збожеволіти від запаморочливих вражень чи й зовсім втратити голову.

Вони росли в цьому ж південному місті, де народ такий своєрідний, іцо його не переплутаєш ні з ким і ні за що. В якому не розбереш, де дім, а де вулиця, бо щовечора мешканці виставляють прямо біля порогів стільці й справляють посиденьки. Де на проїжджій частині бавляться діти, незважаючи на відчайдушні сигнали поодиноких машин, а по трамвайних коліях повзають замурзані, мов поросята, малюки.

Не буду детально описувати це південне місто, воно й без мене досить описане, краще розповім два-три епізоди з його життя.

Часто бувало: зупиняється, завищавши гальмами, південний одкритий трамсайчик, увішаний людом, наче виноградними гронами, і сердитий водій, кленучи свою долю, дістає з-під коліс чергового кандидата в рай.

— Чий це пацан?! — волає, звертаючичь до цікавої вулиці, водій.

— Чий пацан?! — підхоплюють той крик пасажири, виступаючи в ролі хору з старогрецьких трагедій.

І тут вулиця враз вибухає суперечкою: не так легко встановити, чий то пацан. Врешті вирішують, що то, мабуть, Дорин.

— Дора!.. Де Дора?! Покличте-но Дору!..

Знаходиться й Дора. Вискакує, очманіла, на вулицю, бо

вдома ще троє таких і докипає обід на плиті, і ось-ось має прийти чоловік, ні дна йому, ані покришки! — хапає свій загублений скарб, своє невмиване золотко, а воно хоча-б запищало, йому, здається, однаковісінько де бути: під колесами трамвая, на руках водія чи в маминих обіймах.

Бо такі всі діти в тому південному місті.

Одного разу трамвай таки наїхав — тільки не на дитину, а на молочника Менделя. Мендель випорснув із-під вагона, зате візок перетворився на кашу, а молоко потекло аж у море. І моряки довго по тому витріщали очі на незвичного кольору хвилі. Сталося це на перехресті двох вулиць і страшенно обурило їхніх чесних мешканців. Хто його знає, що б воно далі було, аби отці міста не схаменулися вчасно та не поставили на тому перехресті регулювальника: вказувати, куди рухатись Менделю, а куди — трамваєві.

Це був молоденький міліціонер, сповнений службової запопадливості й від того дуже серйозний та поважний, і це було безплатне видовисько для обох вулиць, і кожен із мешканців мав обов’язково взяти якнайактивнішу участь у тому видовищі.

Ось виповзає з-за рогу деренчливий, як сто порожніх бочок, трамвай. А з-за другого — Мендель з візком. Гурт, що давно ждав цієї оказії, наче манни небесної, починає голосно радити міліціонерові, кого пропустити першим.

Одні кажуть — Менделя, інші — трамвай.

Спершу більш-менш спокійно, потім усе голосніше та запальніше — врешті доходить до такого лементу, що міліціонер зовсім чманіє і починає тикати жезлом то в трамвай, то у Менделя. І — трах! — Мендель знову випорскує з-під трамвая, а молоко тече в Чорне море...

Отаким було південне те місто з його превеселим людом.

Таким воно й залишилося до червня сорок першого року, коли одного ранку проснулося від ворожих бомб. Бомби падали так рясно і люто, наче ворог заповзявся змести всі оті вулички, всі будинки, перетворити місто в суцільну руїну.

Не говоритиму, скільки жителів загинуло того червневого ранку. Скількох дітей недорахували приголомшені горем батьки, скількох батьків втратили осиротілі діти. Про те й досі німо розповідають могили, що густими рядами всіяли цвинтар, і ту сумну розповідь переповідатимуть, мабуть, довіку.

Я ж почну з ешелону.

Це був, мабуть, найдивовижніший ешелон, які будь-коли з’являлися на залізницях. Комплектували його останнім, притягаючи звідусюд уцілілі вагони, й одразу ж за пульманом міжнародного класу, з люстрами й ваннами, килимковими розкішними доріжками та квітами, тулився, червоніючи від зніяковіння, пошарпаний товарний вагон, а то й відкрита платформа з-під вугілля. Все, що бодай трималося на колесах, було стягнено докупи та й сформовано у довжелезний, як ковбаса, ешелон: не на станції (станцію давно розбомбили вщент), а за містом, у непомітному тупикові. Але людям, які добивалися нарешті до обшарпаного цього ешелону, він здавався найкращим у світі: ворог стояв під містом, снаряди вже діставали околиць, а вночі було видно ракети. І коли Рита запхинькала й потягла бабу в бік пульмана, що вже аж тріщав од люду та бебехів, баба Мотя сердито нагримала, що хай буде рада й цьому, товарному: багатьом-бо не дістався й такий.

Баба Мотя одсапувалась, як паровоз. Червона, сердита й од того дуже рішуча, вона голосно командувала Ритою, Дімою та їхньою завжди мовчазною мамою, і вони її покірно слухались: адже баба Мотя окрім

лункого басу, чорних вусиків і могутньої, як у Піддубного, статури мала ще й горіховий ціпок.

Баба Мотя відгородила отим ціпком двері до вагона і голосно заявила, що й миша не прошмигне, доки вона не посадить дітей. Тобто Риту, Діму і маму. Через це біля вагона учинився ще більший лемент, якийсь чоловік у фетровому капелюсі та старомодному пенсне налетів на неї, як худий, обшарпаний півень:

— І це діти? І це?

Тикав розлючено пальцем у два величезні вузли, де було наспіх ув’язане все необхідне в далекій дорозі.

— І це,— прогула баба Мотя. А коли чоловік зовсім уже близько підскочив до неї, вона так його штовхнула, що той аж зігнувся.

Отак завдяки рішучості баби Моті вони першими опинилися у вагоні. І зайняли найзатишніший куток — спинами до паровоза.

Куточок отой можна було назвати затишним лише умовно. Коли ешелон врешті рушив і люди зітхнули полегшено, бо до останньої миті не знали напевно, чи поїдуть вони взагалі... коли поїзд рушив, з усіх щілин стало так дути, аж баба Мотя пожалкувала одразу, що вони не розмістилися посередині. Хоча й тим, що всередині, було, мабуть, не краще: у вагоні до останнього часу возили худобу, і важкий дух сечі та перегною аж струмував од підлоги. Люди задихалися в смороді, одчиняти двері, однак, не наважувались: боялися, що хтось може випасти,— такий був переповнений вагон.

На втіху своїм баба Мотя сказала, що й це — слава богу. Що їм таки здорово пощастило, бо скільки лишилося отам, у тупикові!

Сиділа на одному з вузлів, наче скеля, і вони всі троє горнулися до неї, підсвідомо шукаючи захисту...

Збуджені люди не могли довго заснути. Вовтузилися в темряві, стиха перемовляючись, а коли хтось спробував засвітити свічку, на неї одразу ж дмухнуло з,десяток ротів, а її власника вишпетили з такою злістю і з таким переляком, наче той безвинний вогник міг висвітити весь ешелон.

Згодом поволі заспокоїлися. Чувся тільки шурхіт, приглушений шепіт, та іноді різко сплеснеться, сколихнувши задушливу темряву, сонний плач дитини. Та ще перестук коліс. Він вселяв надію, отой бадьорий перестук, він заспокоював, що все буде гаразд, що мине ось ця ніч і вони опиняться далеко від фронту й усі жахи залишаться позаду. Він, цей перестук, лунав усім, як найсолодша музика.

Часом перестук поволі стихав, колеса все рідше й рідше вистукували свою заспокійливу пісеньку,— скреготнувши гальмами, ешелон зупинявся. У вагоні западала тиша, кожен прислухався, аж починало боліти у вухах, а сміливіші обережно одсовували двері, так обережно та сторожко, наче по той бік уже стояли озброєні вороги.

Слава богу, нікого. Тільки степ, який скоріше вгадувався, аніж продивлявся, тільки темрява, густа й непоборна (слава богу, що темно, було б темно подовше!), тільки небо над ешелоном, геть заткане хмарами (слава богу, що хмари, було б хмарно весь час!), та попереду чахкотить паровоз, сиплячи іскрами. Іскри пливуть над ешелоном, як мініатюрні ракети, довго не згасаючи, і люди, які виглядають у двері, проводжають їх неприязними поглядами: їм уже здається, що над головами гудуть літаки.

Коли ешелон довго стояв — півгодини, а то й годину,— люди починали все більше тривожитися: ніч коротка, ось-ось мало світати. А вони ж не від’їхали й сотні кілометрів.

Хтось радив збігати до паровозної обслуги, довідатись, у чім справа. Але охочих не знаходилося: зіскочиш на землю, а ешелон саме рушить — спробуй тоді наздогнати!

Та ось ешелон знову рушав, люди мимохіть зітхали: нарешті! — і кожен потай сподівався, що більше зупинятися не будуть.

Десь біля другої, а може, й третьої години ночі колеса застукотіли все швидше і швидше, вагон аж захитало на рейках, все в ньому — і стінки, й підлога, і дах — зарипіло, загойдалося, він, здавалося, ось-ось мав розсипатись, але люди на те не зважали. Вони були раді, що ешелон рухався нарешті по-справжньому і тепер, як усе буде гаразд, зустрінуть ранок далеко од фронту.

Рита й Діма вже давно спали, заснула і мама, одна баба Мотя ще довго сиділа, пересилюючи дрімоту й прислухаючись, чи не загрожує що її дітям. Вона добре натомилася сьогодні, натомилася та нахвилювалася, бо все якось одразу звалилося на її старі плечі, бо зять, щоб він був такий здоровий, у перший же день війни подав заяву на фронт, отакий він, бачте, хоробрий, а що дома залишилася жінка та двоє маленьких дітей, те його мало обходило, про те хай думає вона, дурна баба Мотя. Тож баба і досі досварювалася подумки із зятем, якого не дуже любила і тому всі його вчинки витлумачувала тільки в один бік — лихий, а, насварившись досхочу, стала куняти й собі й не помітила, як її зморив міцний сон.

Вона так і спала, сидячи, опустивши важку голову на груди, поклавши руки на ціпок, і коли б хто, присвітивши, глянув у цей бік, то побачив би спершу згорблену бабину постать, а тоді вже троє голів, що притулилися міцно до неї.

Спала баба Мотя, спала мама, спали Рита й Діма, спав отой чоловік у зеленому капелюсі та старомодному пенсне на шнурочкові, і йому, мабуть, снилося, що баба Мотя штовхає його в груди, бо смикався

нервово руками й ногами, колошкаючи в боки сусідів; спали всі люди довкола — сидячи, лежачи на рипучих дошках, що їздили то сюди, то туди; спав увесь ешелон, мов зачарований; спав, наче в казці, і вже здавалося, що той сон — не на ніч, не на кілька годин, а на цілі століття: паровоз так і мчатиме дрімотні вагони, а люди спатимуть, спатимуть, спатимуть, боячись проснутися й ще застати війну.

Ешелон мчав у ніч, і машиніст напружено вдивлявся в темряву, що, густа, наче дьоготь, поступово мов рідшала, знехотя даючи місце світанкові: уже й схід стало видно — сіреньку смужку на чорному тлі. Смужка світлішала й світлішала, розсуваючись уздовж та вшир, крізь прозору шпарку полилося світло: спершу маленькою цівкою, потім струмком — довкола швидко розвиднялося, й проступали поля, незорані, а то й зовсім не скошені, поодинокі дерева, мов залишки темряви, що, рятуючись, згускла та й прибрала їхні обриси.

Ось попереду забовваніли незібрані копи — машиніст аж головою похитав, так було їх багато, і не встиг як слід їх роздивитися, як найближча копа раптом рушила з місця, в бік залізниці, зблиснула кинджальним вогнем, гримнула пострілом. І всі копи довкола враз ожили, заскреготіли й зарухались, і замиготіло, затріщало, забухкало — все потонуло у громові й димові.

Машиніст більше нічого не бачив, не чув: перший снаряд поцілив у будку і всіх, хто в ній був, розніс на шмаття. Танки насамперед цілилися в паровоз, тож принаймні десяток снарядів впилося в нього одразу, і він, окутаний паром та димом, якось ураз осів, наче згорнувся, а потім і зовсім перевалився набік. Він хрипів і стогнав, як смертельно поранена тварина, конав, весь прошитий снарядами, вихлюпував гарячий, як кров, окріп з продірявлених боків, а позаду тріщали, дибки ставали вагони, мов на смерть перелякані істоти, наповзали один на одного, злітали з рейок, тикалися осліпло в землю.

В першу ж хвилину перекинулася добра половина вагонів, а разом і отой пульман, що в нього просилася Рита. Вмить охоплені вогнем, вони

запалали велетенським багаттям, і в тому страшному багатті горіли заживо люди, кричали, звали на поміч, батьки викидали своїх дітей через вікна, і діти горіли на землі, бо й земля палала довкола.

А танки гуркотіли вздовж ешелону, тупі та нещадні, били з гармат, строчили з кулеметів, поціляючи тих, хто вирвався з палаючого пекла, чавили гусеницями — і не було од них порятунку.

Вцілілі вагони якусь мить застигло мовчали, потім і в них вибухнув лемент, загуркотіли, одсуваючись, двері, посипались люди.

Та вже було пізно: гармаші одразу ж розвернули в той бік гармати, стрільці — кулемети, вогняні траси понеслися вздовж вагонів, злилися в суцільний пульсуючий сніп вогню, й ті, що вистрибували, гинули ще в повітрі, а ті, що лишалися у вагонах, гинули теж, і мертве перемішалося з живим.

Діти посхоплювались од перших же пострілів, і не стільки од пострілів, скільки од того, що вагон шарпнуло і пролунав такий скрегіт та тріск, наче земля розкололася навпіл. їх спершу жбурнуло в один бік, потім у другий, ще сонні, нічого не тямлячи, вони вчепилися одне в одного, а потім їх відшукали чиїсь турботливі руки, вивільнили з-під клунків, що на них навалилися, підняли, притиснули до м’якого, надійного й теплого — і те м’яке, надійне та тепле звалося мамою. Вони так налякалися, що навіть не плакали: тремтіли й мовчки дивилися у сірий морок, що клубо-чився у вагоні, а надворі блискотіло і гуркало, проривалося кривавими спалахами крізь вузенькі шпарки.

І тут зчинилося щось неймовірне. Люди заметалися по вагону, хапаючи дітей, зовучи одне одного, пробивалися до дверей, штовхаючись, падаючи і знову зводячись, не розуміючи добре, що вони й роблять, і тут над ними всіма, над лементом, криком і плачем пролунав могутній бас баби Моті:

— Отямтеся, люди,— дітей передушите!

То були останні бабині слова: чорна дошка навпроти зненацька сипонула трісками, прошилася пронизливо-білою стрічкою, баба Мотя охнула, ухопилася за груди, важко осіла. Зойкнула мама, заплакали Діма та Рита, люди, що було вмовкли, залементували ще дужче, кинулися до дверей, а чорні дошки з усіх боків вишивалися страшними мережками, і все більше падало на підлогу вагона.

Діма і Рита не пам’ятали, коли вони загубили маму. Чи тоді, як упала баба Мотя, а мама кинулась до неї; чи трохи пізніше, як відчинилися двері; чи ще пізніше, коли їх підхопив людський потік, що сліпо вихлюпувався з вагона: під снаряди, під кулі; чи ще пізніше, коли вони впали на землю й покотилися кудись круто донизу, так і не випускаючи .одне одного з обіймів; чи вже аж тоді, як вони впали до якоїсь ями, так ударившись об твердь, що аж дух їм забило.

Ота вузенька, але досить таки глибока дренажна яма і врятувала їх обох од неминучої, здавалося б, смерті.

Переплакавши, вони лежали й ошелешено дивилися вгору, а над ними прокочувалися хвилі червоного світла, і сипалася зверху земля, і тріщали дощані стінки ями. Діма щоразу весь аж стискався, йому все здавалося, що стінки от-от не витримають — зімкнуться та й розчавлять їх, Рита ж знову поривалась на плач і кликала то бабу Мотю, то маму.

Стрілянина стихла так же раптово, як і почалася. Лише якийсь час лунав важкий гул, аж вібрувало довкола; гул поступово вщухав, віддаляючись, сторожка тиша знову поверталася до залізниці — тим чутніше було якесь потріскування, та червоні відблиски весь час металися по ямі. Діма врешті наважився звестися, й одразу ж ухопився за стінку: все пливло перед очима. Він, однак, пересилив себе і виглянув з ями.

Перед ним, на рейках, весь охоплений полум’ям, стояв вагон.. Горіли й інші вагони, але Діма бачив тільки цей, він упізнав його одразу ж — по великій бляшаній латці біля дверей. Вогонь уже добирався до тієї латки, лизав її, гаряче й жадібно, бляха аж корчилася, міцно пришита гвіздками, а з одчинених навстіж дверей валував чорний дим. І в тому диму побачив Діма руки й ноги, багато переплетених рук та ніг, що звисали, і чиєсь перекошене від болю обличчя,— все те немов ворушилося, то ховаючись у диму, то знову зринаючи, і Діма, пронизаний страхом, опустився на самісіньке дно.

Рита кашляла, терла рученятами очі: дим добрався й сюди, дим і сморід, від якого страшенно канудило. Діма й собі почав кашляти, але не наважувався вибратись із ями: щойно побачена картина була настільки страшною, що він волів краще задихатися в диму.

Коли ж стало зовсім непереливки, він звівся, підсадив Риту з ями, тільки не в бік залізниці, а в протилежний, ще й наказав сестрі не обертатись. Не оглядаючись, виліз і сам. Ухопив сестру за руку й, щулячись, поспіхом рушив: здавалося, що оті чорні руки тягнуться за ними.

Йшли твердою, як дріття, стернею. І хоч були обоє взуті, високі стернини діставали до литок, особливо Риті, й вона знову заплакала:

— Болить! — і стала випручувати руку з братової долоні.

— Що болить?— спитав з досадою Діма. Нахилився до сестри, глянув на її ноги: вони були ге^ь сполосовані червоними смугами.— Давай на руки! — взяв сестру на руки і поніс уперед, подалі від ешелону.

Обійнявши брата за шию, Рита все ще схлипувала і питала, де мама та баба Мотя. Діма не знав, що відповісти.

Зсадив сестру, коли вже зовсім не міг іти. Скинув синю вельветову курточку, з позолоченими гудзиками і золотими якорями (курточку йому пошили напередодні війни, і Діма нею дуже гордився), простелив на стерні, посадив сестру. Сів поруч і сам, щулячись від світанкової свіжості, бо лишився в тоненькій сорочечці. Спитав Риту:

— Ти не замерзла?

Рита крутнула головою, що ні, сльози так і бризнули з її очей, великі, як горошини.

— Не плач,— мовив Діма.— Мама скоро прийде.— І сам повірив одразу ж у те, що сказав: так йому захотілося мами!

— А баба Мотя?

— Баба Мотя померла: її вбили фашисти.

Сльози вмить висохли в Рити, очі стали великими й круглими:

— Баба Мотя вмерла?.. Коли — в гробикові?

— Так,— кивнув головою Діма.

— І ми будемо її ховати?— Цієї весни Рита вже ховала діда і довго по тому гралася в похорони.

— Не будемо: баба Мотя згоріла у вагоні. І помовч, бо іде почують фашисти та й нас заберуть!

— Куди заоеруть?

— У вагон. Замкнуть і підпалять!

— Я не хочу у вагон! — знову розплакалась Рита.

— Не хочеш, то замовкни! — сердато вже сказав брат.

Отак вони мовчки й сиділи, одинокі в цьому безмежному

степу, а над ними розгортався ранок, досі темні, важкі хмари, що снувалися небом, легшали й тоншали, а на сході й зовсім роздерлися, і крізь них виглянуло сонце.

— Сонечко! — сказала Рита й простягнула руку до веселого промінчика, що застрибав по стернинах.— Колеться! — засміялася вона й весело глянула на брата, запрошуючи і його приєднатися до полювання за променем. Діма з осудом глянув на сестру: був уже занадто дорослий, щоб не розуміти того, що з ними скоїлось, і занадто малий, щоб поблажливо поставитись до Ритиного сміху. Звівся, сердито смикнув за руку сестру:

— Пішли!

І повів її в бік залізниці.

Як не страхала думка знову побачити оті руки й ноги і звішену голову з застиглими очима, він усе ж вирішив повернутися до вагонів — пошукати маму. Туга за матір’ю все глибше переймала його, він би, може, й заплакав, якби не Рита, а так тільки супився, тільки кривився, тільки не озивався до сестри.

Ешелон догорав. Вогонь лизав обвуглені дошки, легкий сизий дим кучерявився прозорою хмарою, пахло чадом і горілим м’ясом: важкий отой дух не піднімався вгору, слався по землі, й голова чманіла від нього. Довкола: на рейках, уздовж насипу, в стерні валялися мертві. Вони лежали в найнеймовірніших позах, то наче звалені кимось докупи,

переплетені так, що вже й не розібрати, кому що належить, то розкидані поодинці, й Рита, злякавшись, знову заплакала:

— Боюся!

Дімі самому було моторошно, але він мусив дібратися до он того вагона, пошукати маму. Тому він поставив на землю сестру (знову ніс її на руках), постелив курточку:

— Посидь ось тут і нікуди не йди!

Діма йшов до вагона, оминаючи мертвих, намагаючись на них не дивитися, а тоді вже побіг, йому здавалося, що померлі встають та й женуться за ним. І коли він добіг до вагона, то в нього аж серце заходилось, і він, не витримавши, щосили закричав:

— Ма-а! Ма-а!

Та вагон мовчав. Власне, це був уже й не вагон, а його обгорілий скелет: почервоніле від жару залізззя, де обвугленим ломаччям чорніли руки та ноги.

— Ма-а,— тихіше покликав Діма, пригнічений моторошним безлюддям.

І заплакав. Од безнадії побачити маму, од жалю до неї й до себе.

Зустріч сталася того ж таки дня, далеко од залізниці, де згорів ешелон. Так принаймні здавалося дітям, бо вони дуже довго йшли, поки набрели на цей непомітний струмочок, захований у високій траві.

Діма то вів Риту, то ніс її на руках. Рита весь час просила пити, у Діми в самого потріскалися од спраги вуста, а язик розбухнув і став як

терпуг. Діма то кричав на сестру, бо йому й без її плачу було гірко, то заходжувався втішати Риту, що от-от вони знайдуть воду і тоді питимуть скільки захочуть. І

— Я багато питиму! — нахвалялася Рйта.

А води не було й не було. Суха стерня аж тріщала, пилюка набивалась до рота, гірка, як полин.

— А ти спльовуй! — повчав сестру Діма.— Ось так.

Рита пробувала спльовувати, густа слина зависала їй на

губах, на підборідді, і знову заходилася плачем:

— Все одно гірко!

Тоді він, щоб урвати її плач, тикав наперед пальцем:

— О-он вода, бачиш?

— Де?— питала з надією Рита.

— Онде, попереду. Біля он тієї стеблини.

І поки йшли до стеблини, Рита мовчала. Човгала ніжками по стерні, не відриваючи очей од мітки. А Дімі теж починало здаватися, що там і насправді є вода. Ну, чого варто було викопати дорослим на тому місці колодязь! І коли підходили до стеблини, а води не було, був розчарований не менше, ніж сестра.

А вона казала, що далі не піде. Бо й тут болить.— показувала "на геть сполосовані литочки, і тут, і тут. Все в неї боліло: і ноги, й руки, і груди, й живіт.

Тоді він брав її на руки і ніс. Піт заливав обличчя, обпікав йому очі, руки терпли й боліли, бо сестра з кожним кроком ставала все важчою, й Діма ледве утримував її. Але він ніс і ніс, доки не набрів на струмок.

Це був манюсінький ослизлий струмочок, схований у густій та високій траві. Не струмок навіть, а тоненька, як плівка, водяна стежина, в якій і пальця трудно втопити. Але це все ж була вода, і вони обоє спрагло припали до неї. Пили, злизували з мулястого денця.

Вдовольнивши першу спрагу, Діма почав копати руками ямку: хотів зібрати в одному місці якомога більше води.

— І мені! — помітила те Рита: лице її було геть перемазане мулом.

Діма одразу ж залишив ямку сестрі, а собі став копати нову.

Сиділи терпляче над ямками, чекали, поки наповняться, поки відстоїться каламутна вода, а тоді знову пили.

Аж поки обом не стало здаватися, що вода витікає вже з носа.

Тут же, біля струмочка, і полягали: не могли одірватись од нього. Пірнули в траву, в ласкаву її прохолоду, а довкола аж млоїлось, бо хмари позникали ще зранку і сонце шаленіло в небі.

Рита одразу ж і заснула. Лежала, зібгавшись калачиком, личко її враз мов аж напухло, рожеві, пелюстками, губи тихенько поцмокували: Риті, мабуть, снився сніданок. Діма і сам би зараз поснідав, аби було що, у нього ссало під ложечкою, але він знав, що скільки не думай про їжу,

не надумаєш її все одно, тож мужньо склепив повіки і спробував заснути й собі.

І враз йому вчулося, що хтось шарудить у траві. Діма одразу розплющив очі, рвучко сів і побачив зелений капелюх.

Капелюх стирчав над травою, мов гриб. Він наче виріс за той час, коли Діма лежав, заплющивши очі. Діма одразу ж упізнав той капелюх і чоловіка в пенсне, що виткнувся йому назустріч з трави. Пригадав учорашню сцену біля вагона: як чоловік сікався до його бабуні, тепер уже мертвої, і одразу ж переповнився образою.

Може, тому і подивився вовкувато, коли чоловік чемно привітався до нього. Мов до рівні.

Розбите пенсне сумно звисало на довгому носі. Одне око ховалося за вціліле скельце, друге дивилося голо й беззахисно. І те оголене око здавалося набагато темнішим од першого.

— Це, хлопчику, ти? А де твоя бабуня?

— Згоріла,— відповів вороже Діма, наче в тому, що бабуня загинула, винен був саме цей чоловік.

— Всі згоріли, усі...— чоловік сумно похитав головою, обличчя його пересмикнулося.

— Ви ж не згоріли! — мовив із викликом Діма.

Чоловік уже пильніше подивився на Діму. Підсунувся

ближче, побачив Риту:

— І сестричка з тобою?

— Сестра не згоріла… А бабуня і мама зго… горіли…

Сльози зрадили Діму. Він плакав, і кривився, що плаче

на виду у чоловіка, який посмів учора так кричати на його бабуню, і витирав поспіхом очі, й одвертався, а чоловік печально приказував:

— Всі згоріли, всі,— й смикався так, наче й у нього горіло всередині.

Згодом спитав:

— їсти хочеш?

Діма не витримав, ствердно кивнув. Чоловік поспіхом дістав із трави набиту торбину, розв’язав її:

— На, хлопчику, їж.

Хліб був твердий, як із глини, і, як глина, глевкий, але Діма так і вп’явся в нього. Давився, ковтаючи, а чоловік жалісливо дивився на нього, і голе бко його плавилось співчуттям.

З'ївши половину шматка, Діма врешті одірвався од хліба. Він з’їв би його весь, але тут глянув на сестру, яка ще спала, і пригадав, що вона теж просила їсти. Подивився несміливо на чоловіка, спитав:

— Можна залишити Риті?

— їж усе, у мене є і для Рити,— сказав на те чоловік. А коли Діма доїв, він запитав його, як дорослого:

— І куди ви думаєте йти?

Питання застукало Діму зненацька. Досі він думав лише про те, як подалі відійти од залізниці, потім про те, де напитися води, про те, що Риту дуже важко нести, а куди далі підуть, Діма поки що не думав. Тому й не відповів нічого чоловікові — опустив винувато голову.

— Тоді підемо разом,— сказав на Дімине мовчання чоловік.— Утрьох воно веселіше,— й посміхнувся гірко.— Тільки треба стерегтися, щоб не зловили фашисти.

— А що вони з нами зроблять, як упіймають?— поцікавився Діма.

— Повбивають,— коротко й страшно відповів чоловік.

Діма якийсь час мовчав: у голові не вкладалося, як це

хтось ні з сього ні з того стане його вбивати. Хтось, кому він не вчинив ніякого зла.

— А за віщо вони нас повбивають?— запитав тихенько чоловіка.

— Бо ми євреї.

— Вони всіх євреїв убивають?— намагався допитатися Діма.

— Усіх.

— І хороших? Дуже-дуже хороших?— Діма вважав себе дуже хорошим.

— їм це нічого не важить,— відповів чоловік.— їм досить того, що ти — єврей.

Діма, приголомшений, знову замовк: ніяк не міг примиритися з думкою, що хтось полює на нього, щоб убити. Врешті, здається, знайшов рятівну соломинку:

— А як я не скажу?

— Дізнаються все одно,— безнадійно відповів чоловік.— Ми, на жаль, невспромозі змінити свій вигляд. І нам, хлопчику, залишається одне: не потрапляти їм на очі... А тепер давай трохи подрімаємо перед тим, як піти далі. Візьмемо приклад із твоєї сестри: вона зараз наймудріша з нас трьох.

Чоловік зняв пропалений у кількох місцях піджак, акуратно простелив на траві. На ньому лишилася біла сорочка, навхрест обперезана чорними помочками, що тримали чорного ж кольору штани. Підтяжки ті були просто таки необхідні; чоловік міг би позмагатися із скелетом. Коли він лягав, вмощуючись, то Дімі здавалося, що аж рипіли, тручись, чоловікові ребра. І від усієї постаті, простертої на землі, віяло такою печаллю, що Дімі стало ще незатишніше на душі.

А може, від того, що сказав йому чоловік?

Діма аж здригнувся, бо йому враз здалося, що до їхньої схованки вже підкрадаються фашисти. Але довкола не було нікого. Лише попереду, там, де завжди сходило сонце, щось гупало, невблаганно і дуже, а часом оте гупання зливалося в гуркіт. Мов обвалювалися гори. І від того було ще тривожніше.

Чоловік уже спав. Тихенько* мов водночас пробачаючись, посвистував носом, пенсне з одним скельцем все перекошувалось, а худі довгі руки безперервно посмикувалися. Спала й Рита: її не будив навіть голод,— не спав один Діма, все роздумував над словами, почутими од цього чоловіка.

Тихенько піднявся, попрямував до струмка. Ішов, пригинаючись, хоч нікого довкола й не було: страх, посіяний чоловіком, уже звив у ньому отруйне гніздо. Знайшов ямку, викопану власними руками, став на коліна, схилився над нею.

Відстояна вода блищала. Назустріч Дімі виринуло знайоме обличчя. Чорне волосся, повите кучерями, з якими він весь час вів уперту, але безнадійну війну: не хотів скидатись на дівчину. Чорні брови і такі ж чорні очі, ще й довгі вії, що їх Діма давно повисмикував би, аби не було так боляче. Ніс, як у всіх, рот, як у всіх, вуха, що стирчать, як у кожного порядного хлопця,— так за що ж його мають вбивати?

Повний сум’яття, Діма повернувся до своїх.

Вирушили вже по обіді, якщо можна вважати обідом той же хліб, добутий з торбини Семена Яковича (так звали цього чоловіка). Дімі тепер легше було йти, бо Семен Якович взяв на себе піклування про Риту: хіба можна отаку крихітку гнати оцими жахливими стернями? Ніс її, не спускаючи з рук, і Рита обіймала його за шию так же ласкаво, як перед цим брата, бо вона була не хлопцем, а дівчинкою, і Діма трохи зневажливо поглядав на сестру: він особисто нізащо не дозволив би чужій людині нести себе на руках.

Діма про себе вирішив, що мама загинула теж, інакше мама давно б уже їх розшукала. І тепер, коли мами не стало, він особливо гостро відчував її відсутність, йому навіть здавалося, що коли б поруч була мама, то й сонце не так пекло б, і стерня не так кололася.

А Семен Якович ішов та й ішов, наче заведений. Іноді зупинявся, худий, цибатющий, мов лелека, цитькав на дітей, щоб не рухались, і довго до чогось прислуховувався, повертаючи голову то в один бік, то в другий.

Одного разу Семен Якович не тільки завмер — зовсім упав на землю. Ще й замахав руками на Діму, щоб ліг негайно:

— Чуєш?

Тепер уже почув і Діма: попереду щось гуло, монотонно й напружено. Він спершу подумав, що то летять літаки (надивився й наслухався в південному місті), але в небі не було нічого видно, а гул не вщухав — ставав усе дужчим.

Гуло попереду, куди вони йшли, і Семен Якович прошепотів, що там, напевно, дорога. Зводився обережно, дивився вперед, витягуючи худу довгу шию, і було щось у ньому од наляканого птаха.

Ось він знову впав, прошепотів до дітей:

— їдуть!

Діма теж завмер, припавши до стерні, а земля вже під ними двигтіла — щось важке й невблаганне котилось по ній. Заплакала налякана Рита — Семен Якович затулив їй рота долонею, щось шепотів на вухо. Діма за ревом уже нічого й не чув. Не витримав, звів голову й одразу побачив густу сіру пилюку, що стіною вставала над степом, рухаючись навально вперед. І на початку тієї стіни, мов од неї втікаючи, до половини в неї й захована, мчала приземкувата квадратна машина, сірого ж кольору, з квадратною баштою й куцою гарматою. Машина мчала з усіх сил, гусениці аж миготіли під нею, але одірватися од стіни не могла, в ній, в отій густій пилюці, щось ревло, двиготіло, брязкало, і степ здригався довкола.

Оглушені, охоплені страхом, вони лежали в стерні, мов розп’яті. Дімі все здавалося, що от-от їх помітять, і тоді одна з тих машин помчить прямо на них і вчавить у землю...

Звелися, коли гул ущух.

Від обрію до обрію степ був наче розрізаний сірою стіною. Висока, майже до неба, вона тонула, втрачаючи чіткі свої контури, спершу густа, як молоко, поступово ставала прозорішою. Вони довго ще стояли, прислухаючись, чи не загуде знову, вле довкола було спокійно і тихо. Тоді Семен Якович, взявши Риту на руки, пішов уперед.

Пірнули в пилюку. Вона все ще дихала небезпекою, і вони майже бігли, щоб пошвидше вирватися з неї. Вискочили на дорогу — широку грейдерку, геть перемелену гусеницями, під ногами аж пухкотіло сірою пудрою, Діма раніше залюбки побавився б у ній, а зараз і не зупинився. Полегшено зітхнув, коли знову ковтнули чистого повітря під ясним незапилюженим сонцем.

Подались од дороги в степ, і цибатий Семен Якович так поспішав, що Дімі доводилося бігти за ним підтюпцем. Він був уже мокрий од поту, і серце стукотіло, як несамовите, але він не одстав би нізащо: над усе боявся залишитися в оцьому степу сам.

Втомлені, аж почорнілі, зустрічали вечір у тому ж степу. Дімі здавалося, що степ проліг безконечно, що, скільки вони не йтимуть, довкола буде тільки степ, і стерня, та незве-зені копи, та нескошений хліб, у якому йти іще важче: Діма не раз, заплутавшись, падав і мовчки плакав, і тоді Семен

Якович нахилявся над ним, допомагав звестися і примов* ляв підбадьорливо: "Ну, будь мужчиною",— і хлопець, втерши сльози, знову брів густою та високою пшеницею. Під кінець він рухався, як сновида: все в ньому отерпло, отупіло, а голова стала важка, мов казан. Врешті й

Семен Якович не витримав: зупинився біля чергової копи й сказав, що отут вони й ночуватимуть. У Діми не вистачило сили навіть зрадіти: ліг на стерню, й ніщо в світі не змогло б його зараз звести на ноги.

Проснулися рано-вранці: од холодної роси. Семен Якович укрив їх своїм піджаком, і вони обоє дрижали під ним, Семен же Якович, пританцьовуючи, бігав довкола копи і розтирав долонями то плечі, то груди.

Зійшло сонце, і вони потяглися до нього, як вранішні метелики, і поступово зігрілися.

Тут же, під копою, поснідали. Гризли твердий, наче з глини, хліб, і Семен Якович його весь час нахвалював перед Ритою, він аж очі заплющував од насолоди, Рита ж підозріло дивилася на нього й казала, що вона цього хліба не їстиме. І віднихала кусень од себе.

— Що ж ти їстимеш?

У голосі Семена Яковича відчулася тривога.

— Молочко,— категорично сказала Рита й подивилася на Семена Яковича так, наче він міг угостити її молоком, тільки не хотів.

Семен Якович неспокійно засовався, пенсне на його носі зсунулося зовсім. Він безпорадно оглянувся, наче теж сподівався на диво: живу корову чи жінку з молоком, але степ був порожній, як бубон, над ним лише зависло сонце, нагадуючи, що їм уже час знову рушати в дорогу.

За годину зупинилися: попереду проглянуло село. Вони ще не бачили ні хат, ні садиб — усе те ховалося в балці, видно було тільки вершечки тополь та дими, що прозорими стовпами здіймалися в небо: було ще рано, і топилося в печах. Дітям так і вдарив у ніс запах гарячої

страви, навіть Семен Якович повів голодним носом, а Рита знову зайшлася плачем за молоком.

Семен Якович стояв, вагаючись: заходити в село йому не хотілося. Але й морити голодом дитину він теж не міг. Ворухнулася думка, що йому завжди не щастило в житті: тре-' ба ж було наткнутися на оцих дітей, які гирями повисли на ньому ("Молока, молока! А де я візьму того молока?"), та одразу ж стало так соромно, наче він ту думку висловив уголос, при дітях. Од збентеження Семен Якович аж пенс-

не зняв, став протирати вціліле скельце й довго по тому уникав поглядом Діми та Рити.

Одів нарешті пенсне, мовив до Рити:

— Ну, добре, ну, принесу тобі молока.

І від того, що він зважився, йому одразу ж полегшало.

Веселий, шукав дітям схованку: не хотів, щоб вони наражалися на небезпеку, поки він буде відсутній. Ховатися, слава богу, було де: тут теж стояли незвезені копи, і, вийнявши два-три снопи, Семен Якович наказав дітям лізти до середини й носа не витикати назовні.

— Аж поки я вас покличу.

Семен Якович не належав до категорії хоробрих людей. Був людиною скоріше боязкою: слабкий здоров’ям, уже змалечку звик поступатися перед сильнішими, навіть запобігати перед ними. Він і професію вибрав тиху, таку, щоб сидіти в кімнаті наодинці з книжками. Єдиним захопленням Семена Яковича були мови: крім слов’янської та староєврейської володів вільно п’ятьма іноземними і взявся за вивчення шостої, коли почалася війна. Бути б йому перекладачем при штабові якоїсь частини, аби не лікарі: вони одразу ж забракували Семена

Яковича. Не можна сказати, щоб Семен Якович дуже тим був приголомшений: сам розумів, що на фронті він тільки заважатиме іншим, як заважав на волейбольних, футбольних та інших спортивних майданчиках, де тільки й чутно було: "Сьомо, йди геть!.. Заберіть звідси Сьому!" — і він, не ображаючись аніскілечки, поправляючи зніяковіло пенсне, тихенько відходив набік. І війна спершу мало що змінила в житті Семена Яковича: він продовжував навчати дітей, а в затишшя, що западало після повітряних тривог, брався за свої улюблені книги.

Він мав евакуюватися з школою, але відстав і виїхав останнім ешелоном. Хоч і в цей ешелон потрапив якимось дивом: безпораднішої людини не було, мабуть, в той час на всьому пероні. Чудом лишився й живий, кали ешелон зіткнувся з німецькими танками.

І зараз, ідучи селом, Семен Якович поглядав на всі боки так сторожко, наче з-за кожного тину мали на нього вискочити якщо не з гвинтівкою, то принаймні з сокирою. Хоча йому не було вже так страшно: справжнього страху набрався, коли спускався в село голою, не захищеною нічим дорогою, весь мов на долоні. Коли здавалося, що з кожного вікна стежать за ним, вороже та насторожено.

Семен Якович сторожко йшов селом, тулячись поближче До тинів, і все не наважувався завернути в садиби, повз які проходив. Там хата була дуже вже з виду показна та багата, там чоловік стояв посеред двору якийсь дуже похмурий, а там виглядала з будки собака. Врешті наважився, відчинив обережно хвіртку.

Жінка верталася саме з корівника: несла молоко в дійниці. Семен Якович так і вп’явся в нього очима, навіть привітатися забув, хоч досі знімав капелюх перед кожним подвір’ям. Стояв, переминаючись, і жінка, подивована й трохи налякана цим несподіваним зайдою, що невідомо звідки і взявся, непривітно спитала, що йому треба.

— Добридень! — зняв свого капелюха Семен Якович.— Пробачте, шо я вас турбую, але, може, ви продасте хоч трохи молока... Хоч трохи, дитині...— І щоб жінка не подумала про нього нічого поганого, поліз до кишені по гроші: — Я заплачу скільки скажете...

Жінка хапливо озирнулася, все так же, мовби сердито, сказала:

— Ходімо до хати!

У невеликій кімнаті було чисто і затишно. Господиня вже впоралася, мабуть, із сніданком, бо піч була закрита заслінкою і від печі пахло чимось таким смачним та їстівним, шо в Семена Яковича й ноги ослабли. Він зупинився на порозі, не наважуючись пройти далі, вслід за хазяйкою: соромився зараз і свого піджака, геть обгорілого, й пом’ятих штанів, і брудних черевиків. Він і справді чудернацький мав вигляд, особливо оте пенсне з одним скельцем, бо жінка ще раз уважно подивилася на нього, а тоді вже сказала привітніше:

— Та чого ви стоїте, проходьте до столу!

Обережно ступаючи, Семен Якович підійшов до столу,

примостився на краєчку лави.

— То де ваша дитина?

— Там,— кивнув головою Семен Якович,— у полі.

— З матір’ю, чи що?

— З старшим братиком.

— Чого ж ви не прихопили їх із собою?— докірливо мовила жінка.— А як з ними що станеться?

Семен Якович хотів відповісти, що він боявся німців, але змовчав: йому здавалося, що жінка не догадувалася, хто він такий, тож нехай так і буде. Жінка ж іще раз подивилася пильно на Семена Яковича, на його схудле, голодне обличчя.

— Ось ми зараз із вами поснідаємо, а тоді я вже й наллю вам молока.

Насипала йому в таку миску, що вистачило б і на трьох:

— Пригощайтеся!

Семен Якович, хоч який був голодний, їв не поспішаючи. Брав неправдоподібно білий та пухкий хліб, делікатно надкушував, пильнуючи, щоб жодна крихта не впала на долівку, черпав гарячу страву, і голе, незахищене скельцем око блищало волого і вдячно.

Та ось жінка, яка снідала разом із гостем, раптом завмерла, так і не донісши ложку до рота:

— А цитьте!

Сторожко прислухалась до чогось, і Семен Якович, який теж одразу мовби затерп, почув далекі й невиразні звуки. Було враження, наче якісь комахи билися у вікна.

— Посидьте, я зараз.

Жінка метнулася до дверей, вибігла надвір, Семен Якович, весь перетворившись у слух, сидів непорушно, і йому вже здавалося, що в таємничих звуках отих відлунює якась загроза. Затишна досі кімната аж

стиснулася, спохмурніла, й Семен Якович зіщулився разом із нею, стривожений, а звуки все наростали, набираючи сили, дужчали, і коли жінка знову відчинила двері, вернувшись знадвору, звуки так і ввірвались до хати.

— Ой, лишенько — німці!

Та вона могла б цього й не казати: Семен Якович упізнав уже мелодію пісні, що лунала майже під вікнами.

Він усе ще сидів, прикипілий до місця, а жінка ухопила дійницю, стала наливати у глек, і молоко, розливаючись, потекло по лаві.

— Втікайте хутчіш, поки вони вас не вхопили!

А пісня вже гриміла селом, оглушливо й нещадно, мимо єдиного вікна, що виходило на вулицю, пливла густа колона солдатів, і Семен Якович бачив гвинтівки, безліч гвинтівок, що були наче націлені в нього.

— Заждіть,— сказала жінка.— Почекаємо, поки пройдуть.

На ній уже лиця не було, вона вся дрібно тремтіла, не відриваючи очей од вікна. Семен Якович слухняно зупинився в дверях, з молоком у одній руці, з білою хлібиною в Другій.

Коли остання колона пройшла і пісня затихла, жінка вивела Семена Яковича в сіни. Обережно виглянула на двір, поманила його за собою. Побігла в бік городу, пригинаючись, і Семен Якович пригинався так само, хоч розумів, що Це не помогло б, аби німці заглянули зараз у двір.

У високій густій кукурудзі вони зупинилися. Селом тепер котилися інші звуки: голосні вигуки, собачий гавкіт, наполохане кудкудакання, вереск свині, яку, мабуть, різали, дитячий наляканий плач.

— Це ж вони стають на постій,— сказала жінка, мов Семен Якович сам не міг зрозуміти значення всіх отих звуків.— А ви спускайтеся прямо до річки та й ідіть понад берегом, поки з села не виберетесь. Там верби — вони вас і прикриють. Та бігцем, щоб не перехопили!

У Семена Яковича вистачило ще сил подякувати жінці. Притримуючи глек, щоб не пролилося молоко, він продирався через кукурудзу, а потім перечіпався в гарбузовому огудинні, що намотувалося то на одну ногу, то на другу, доки нарешті добрався до річки. Це, власне, і не річка була — скоріше струмок, але на його берегах густо росли верби, а під вербами снувалася втоптана стежка, і Семен Якович рушив нею, перебігаючи од дерева до дерева.

Він поминув майже всі двори,— лишався один чи два, а там уже починався степ, де на нього чекали діти, коли з-за верби, йому назустріч, пролунало різке, як поляск батога:

— Хальт!

Семен Якович так і занімів, паралізований страхом, а од річки зводився німець, голий до пояса. Він щойно вмився й не встиг навіть втертися, тому й "хальт" його пролунало так різко: німця теж налякала несподівана зустріч.

Це був високий молодик, міцно збудований: мускули так і перекочувалися під оксамитово-білою шкірою, Семену Яковичу нічого було й думати про супротив, хоч німець не мав при собі ніякої зброї. Він покірно стояв, з молоком і хлібиною, а німець розглядав його, уважно й вивчаюче, і молоде обличчя його ставало все здивованішим.

— Юде?— напівствердно, напівзапитально звернувся він до Семена Яковича.

Семен Якович тільки поворухнувся пригнічено, переступив з ноги на ногу.

Не спускаючи з нього очей, німець став утиратися. Розтирав рушником живіт, груди, руки, обличчя його було якесь аж привітне, і в Семена Яковича зблиснула несмілива надія, що німець, може, відпустить його, якщо добре попросити, розповісти про дітей, які чекають на нього. Він уже й вустами ворухнув, та враз схаменувся, злякавшись, що німці, довідавшись про дітей, підуть їх шукати. А він уже знав, що вони не милують нікого: ні старих, ні малих. Були б лише євреями.

— Ком! — скомандував, втершись, німець.— Ком, юдо, ком! — повторив він якось аж привітно, і Семен Якович пішов поперед нього, стежкою в двір.

У дворі вешталися солдати. Тут же стояли дві величезні фури, дбайливо покриті брезентом, з добротними, окутими залізом колесами, і коні з товстими, як колони, ногами, що, пофиркуючи, жували овес. Біля хліба метушилася група солдатів, чаклуючи над щойно заколотою свинею, вони про щось перемовлялися, сміючись, і гомін їхній весело котився по обійстю. Та й усі солдати були веселі: кінчився важкий перехід, попереду на них чекав відпочинок і смачний ситий обід.

Так же весело зустріли вони й Семена Яковича. Весело й подивовано:

— О, юде!

— Камради, єврей!

Навіть ті, що поралися біля сажа, покинули свиню. Товпилися довкола, запитували:

— Це що: справжній єврей?

— Звідки ти його взяв?

Юнак, гордий загальною увагою, розповідав, як єврей налетів на нього, як спробував утекти, але він його затримав і після короткого супротиву привів сюди. Семен Якович, який володів бездоганно й німецькою, хотів заперечити, що нікуди він не тікав, та відразу ж і передумав: боявся, що молодик може розгніватись. Він посміхався до них запобігливо й принижено, сам не відаючи навіть, що посміхається так, як посміхалися колись його прадавні родичі, оточені безжалісними варварами, а вони роздивлялися його з такою безцеремонною цікавістю, наче це була й не людина — якась екзотична істота.

— Що ти думаєш із ним робити?

— Продай мені. Пачку сигарет хочеш?

.— А тобі він навіщо?

— Для колекції: я зрізаю з них пейси.

Семен Якович всміхнувся й "колекціонерові", наче той сказав не знати й який дотеп. Вдавав із себе такого ж веселого, а голе око його мерехтіло тоскно и беззахисно.

Трохи натішившись, солдати згадали нарешті про своє начальство:

— Гукніть фельдфебеля!

— Пан фельдфебель ліг перепочити.

— Нічого, він не розгнівається: ти ж знаєш, як він любить євреїв!

І довкола вибухнули голосним реготом.

Той* регіт не віщував Семену Яковичу нічого втішного. Але хоч у нього вже зросилося холодним потом чоло, він усе ще вдавав, що йому не менш весело, аніж солдатам. І лише при появі фельдфебеля посмішка одразу ж злиняла на його сумному обличчі.

Це був низенький чоловічок, який з роками більше роздавався ушир. З помітним черевцем, з товстими, обтягненими зеленою тканиною стегнами. У білосніжній сорочці, в напрасованому галіфе, в блискучих чоботях з якоїсь надтвердої шкіри, він швидше скидався на якогось бюргера, аніж на військову людину.

Фельдфебель швидко скотився з ганку, і солдати шанобливо перед ним розступилися, пропускаючи до здобичі: одразу видно було, як вони його бояться.

Підійшовши до бранця, фельдфебель зупинився, заклавши руки за спину. Обличчя його, як у багатьох маленьких людей, було непропорційно велике, на ньому застигла презирлива кисла гримаса.

— Хто впіймав цього єврея?— поцікавився він.

Молодик вихопився наперед.

— Молодець!

— Радий служити, пане фельдфебелю!

Але молодик більше не цікавив фельдфебеля: вся увага його зосередилася на затриманому. Він пильно й прискіпливо, наче прицінюючись, роздивлявся Семена Яковича, роздивлявсь і похитувався на високих підошвах.

— Так, це справжній єврей,— прорік він з таким поважним виглядом, наче зробив бозна-яке відкриття. Обличчя його стало пихате й

самовдоволене.— Зверніть увагу на форму його носа, на вуха. А також на його семітські очі... Скиньте з нього пенсне!

Добрий десяток рук послужливо потягнувся до обличчя бранця, але Семен Якович, упередивши їх, сам зняв пенсне.

— Цей єврей, здається, розуміє по-нашому?— здивувався фельдфебель.— Ти знаєш німецьку?

— Так,— відповів Семен Якович.

— Все одно це не знімає з тебе провини,— вороже мовив фельдфебель.

— У чому ж я винен?— поцікавився тихо Семен Якович.

— У тому, що ти появився на світ євреєм... Як тебе звати?

— Семен...

— Тебе звати Срулем! — гримнув фельдфебель.— Отто, як звали отого польського єврея, що ми його повісили на брамі?

— Срулем, пане фельдфебелю!

— От бачиш, яке невдале ім’я вибрали тобі батьки. Вони ще живі?

— Померли,— сумно відповів Семен Якович.

— І добре зробили, бо ми повісили б і їх... А може, ти хочеш померти по-іншому? Не соромся, кажи, я людина добра... Хочеш, я тебе заріжу ось цим ножиком?— тут фельдфебель поліз до кишені й дістав

невеликий складний ножик.— Красивий ножик, правда? Я підібрав його в графському палаці...

Ножик і справді був красивий — справжній витвір мистецтва. Оздоблений перламутром і золотом, з одполірова-ним, як дзеркало, лезом. Семена Яковича аж занудило, як він глянув на те лезо.

— Я ним уже зарізав трьох отаких, як ти, євреїв,— вів далі фельдфебель.— І знаєш, що вони всі до одного робили? Верещали. Сподіваюся, ти не верещатимеш?

Не діждавшись відповіді, фельдфебель переніс свою увагу на глечик і хліб.

— Ти для кого оце все ніс?

— Для себе.

— Брешеш, єврею: ти дістав усе це для своєї родини! У тебе є жінка і діти. Багато дітей, бо ви плодючі, як кролики... Де вони чекають на тебе?

— В мене немає дітей! — заперечив Семен Якович, а перед зором його одразу ж гойднулися два дитячі обличчя. І він аж очі заплющив, щоб себе не зрадити.

— Ану присягнися! — зажадав тоді фельдфебель.— Поклянися своїм богом!

— Я не вмію клястися.

— О, ти, виявляється, ще і безбожник! Треба тебе навчити хоч одній вашій молитві... Ану, ставай на коліна! — і з добрий десяток рук одразу

ж учепилося в Семена Яковича і після короткого, підсвідомого скорше, супротиву поставили його на коліна.— Дайте йому щось замість талеса, — командував далі фельдфебель: він, певно, розумівся в єврейській релігії.— Покрийте йому голову! — На голову Семена Яковича накинули важку попону, від неї тхнуло кінським потом і сечею: Семена Яковича знову занудило, але він тримався з останніх сил, у ньому, наперед уже приреченому, невинно засудженому, билася крихітна, як живчик, надія, що вони, натішившись, одпустять його. Тому він і промовив, вслід за фельдфебелем, слова передсмертної молитви, що з нею мільйони його співвітчизників зверталися в останню хвилину до свого народу:

— Шмай, ісраель, адонай еход!

Сказав ці слова голосніше, аніж хотів — майже вигукнув, повний відчаю, і регіт німецьких солдатів був не такий дружній, як досі: багато кого з них цей голос різонув прямо по серцю.

Фельдфебель же тим часом наказав бранцеві звестися. Чи то повірив, що в нього немає родини, чи вдав, що повірив, тільки не допитував більше про дітей та дружину — переключився на інше: хто дав йому хліб і молоко?

— Показуй, хто все це тобі дав?

А що Семен Якович мовчав, фельдфебель уже зовсім розсердився:

— Не знаєш? Забув? Що ж, доведеться тобі нагадати. Йди, єврею, вперед!

Вивів його на вулицю, коло першого ж двору спитав:

— Тут?

І штрикнув ножиком у спину.

Од болю Семен Якович зойкнув, підскочив. А фельдфебель уже штрвхав його поміж лопатками далі:

— Ком, юде, ком!

Навпроти кожного двору заганяв йому лезо то в сідниці, то в поперек, цікавлячись, чи не тут йому дали хліб та молоко, і Семен Якович щоразу зойкав та підскакував, і солдати, які сунули юрмою позаду, аж захлиналисъ од реготу, так кумедно все те в нього виходило. А Семен Якович, корчачись од болю, що наливав уже тіло, думав лише про одне: про двір, у якому він знайшов добру усмішку жінки, хліб і молоко для дітей. І боявся, дуже боявся, що він не витримає й скаже, де брав. Адже він сам себе вважав боягузом.

І коли вони підійшли до того двору і розпечене лезо знову вп’ялося в тіло, коли він знов підскочив і зойкнув, але нічого так і не сказав, дивовижна радість пройняла всю його істоту. Що переміг не тільки оцього мучителя, який штрикав та штрикав його ножем, а й самого себе.

А фельдфебель, зрозумівши, напевно, що він так і не доб’ється нічого, все лютіше вганяв лезо ножа, і вже й рука вся геть була забризкана кров’ю, кров струмувала по спині, по ногах Семена Яковича, хлюпотіла за кожним кроком так, наче він побував під добрячим дощем.

Весь нашпигований болем, він ішов, зігнувшись, як дід, із грудей його виривався стогін і хрип, а перед налитими кров’ю очима хилиталася червона завіса, обпікала вогнем. Глечик із молоком та хлібина стали важкими, як гирі, вони обривали йому руки, але він уперто ніс їх далі, мовби від того, втримає чи випустить, залежало — жити йому чи померти.

Врешті не витримав, упав, але, навіть упавши, вмудрився майже не розлити молоко, не випустити з руки хлібини. Фельдфебель став товкти

його чоботом, щоб він не придурювався — зводився, а він лише здригався. Тоді й фельдфебель нарешті втямив, що від бранця більше не доб’єшся нічого,

— Вертер, Ганке, кінчайте єврея! Та не тут, дурні,— одведіть за село!

Вертер і Ганке підхопили Семена Яковича під руки, потягли з села. Семен Якович ішов, заточуючись, збайдужілий до всього, що коїлось довкола, навіть до того, що вони збиралися з ним робити. В голові шуміло й дзвеніло, кривава полуда лягла вже на очі й усе довкола: тини, дерева, хати і постаті німців — усе було наче виліплене з того кривавого кольору. Його паморочило від присмаку крові, що невідомо й звідкіль набиралася в роті, він її спльовував, а Вертер і Ганке лаялись, що то він плює на них, і шарпали, били його по голові.

Врешті вибралися за село. Звернули з дороги, на стерню, наказали стояти й не рухатись.

Він покірно стояв і тремтів од холоду, хоч довкола була спека: той фельдфебель, мабуть, вицідив усю його кров. Він знав, що зараз помре, але думка ця не будила в ньому страху,— настільки він був замучений. Він лише глибоко вдихнув, коли позаду клацнув метал, вдихнув і одразу ж упав од страшного удару в спину: лицем на стерню.

Діти почули постріли і, виглянувши згодом із своєї нори, побачили двох німців, які вже верталися в село. Один із них вішав гвинтівку через плече, другий же ніс її в руці, і з воронованого дула стікав прозорий димок.

Вони довго сиділи закляклі, бо їм уже здавалося, що страшні ті солдати полюють за ними, що то вони стріляли по них. Рита вчепилася в брата, на Діминому ж лиці застиг вираз напруженого вичікування

небезпеки: йому все здавалося, що за копою стоїть отакий же солдат, тримаючи напоготові рушницю.

Не витримав, виглянув ще раз.

Ніде нікого не було. Ні на дорозі, яка вела до села, ні поміж копами. Діма ще трохи почекав, потім наважився, виліз. Рита теж полізла за ним, хоч Діма й сердито на неї сичав: "Сиди!" Але вона, вперта, казала: "Я теж",— лізла слідом за братом.

Коли вони вибрались, Діма сказав сестрі:

— Стій тут, я піду подивлюся,— бо він уже побачив непорушне тіло.

Чоловік лежав коло дороги. Лежав, наче зморений сном, що зненацька його застукав, і однією рукою притискав до себе хлібину, а другу простягав до глека, що одкотився. На чоловікові був знайомий Дімі піджак з обгорілими полами, а знайомий Дімі зелений капелюх валявся біля голови на стерні. Мов чоловікові було душно, і він його скинув перед тим, як заснути.

Діма підходив нерішуче й повільно, і все в ньому стискалося й терпло, і степ довкола стискався, і небо стискалося — весь простір стискався в кульку, в якій тільки й місця, що Дімі та отому чоловікові.

Діма підходив усе ближче і ближче. Хоч він волів би за краще обернутися й утекти, бо вже знав, хто то лежить, і чому він лежить отак непорушно, і що то за дві темні плями на спині, які розповзаються, наче умочив у червоне чорнило промокашку. Якась сила штовхала Діму в спину, і він повільно підходив, не відриваючи застиглого погляду од непорушного тіла.

— Дядя заснув?

Діма, здригнувшись, оглянувся: за ним ішла Рита. Діма одвернувсь од сестри, обличчя його пересмикнулося: досі він ще надіявся, що Семен Якович, може, не вбитий, може, поранений, тепер же, після запитання сестри раптом повірив у його смерть. Повірив і зупинився зі страху.

Вже збирався повернутися й утікати, та нараз погляд його упав на хлібину. Білу-пребілу хлібину. І перевернутий глек. І йому так захотілося їсти, що він не витримав: підійшов іще ближче весь напружений, весь заряджений на втечу і, не спускаючи сторожкого погляду з мертвого, доторкнувся до хліба.

Семен Якович не поворухнувся. Тоді Діма сантиметр за сантиметром став звільняти хлібину з застиглої руки.

Заволодівши хлібиною й глеком, він одразу з повернувсь до копи. Сестра дріботіла слідом і вже не допитувалась, чи спить Семен Якович. Лише весь час оглядалася, мов надіялась, що той от-от зведеться та й піде слідом за ними.

Наївшись, діти тепер уже самі вирушили в дорогу.

Сонце вже висіло над обрієм. І було воно таке велике й червоне, наче його підмінили. Воно вже не смажило, а розкидало по стернях тіні, прохолодні та довгі, й попереду Рити та Діми теж рухалися дві тіні,— довшали з кожним кроком, росли на очах. Ось на весь степ бризнуло нестримно червоним, запахкотіло, заграло, і той колір був такий пронизливо чистий, що дітям здалося, наче він висвітив їх і зсередини. Рита підняла руку, і рука її наче одразу вмочилася в червоне, Діма теж весь був облитий червоним, і дві довгі тіні перед ними були наче наведені чорною тушшю.

Червоний той колір тримався недовго: відпалахкотівши, він одразу ж і згаснув, тіні перед ними, досі такі виразні й чорні, зблякли одразу, якось Згорнувшись, а згодом зникли й зовсім. Степ огорнули м’які літні

сутінки, досі нерухомі предмети враз мов ожили, стали незнайомі й страшні.

Рита, яка досі йшла поруч з братом, раптом спинилася, наче в стіну вперлася.

— Ти чого?— спитав її пошепки Діма.

— Боюсь.

Дімі самому було непереливки, бо йому здавалося, що все довкола ворушиться: і копа он ворушиться, й отой кущ, повз який мають проходити. Не кущ, а якась потворна істота: зачаїлась, завмерла, чигає, щоб їх ухопити. Дімі враз захотілося стати маленьким-маленьким, схожим на горошинку, щоб непомітно прокотитися мимо. Він щосили стиснув долонею руку сестри: так колись чіплявся за мамину руку, коли вона була поруч.

Але мами не було. Ні баби Моті, ні Семена Яковича. Не стало нікого-нікого, хто б узяв оце Діму за руку та й повів, захищаючи вже самою своєю присутністю. Була тільки Рита, і він мусить її підбадьорювати:

— Не бійся, нічого страшного немає.

— Є*— вперто стояла на своєму сестра.

— Ти боїшся он того куща?— Дімі найстрашнішим зараз здавався саме той кущ.— Там нікого немає.

— Є... Там вовк.

Дімі здалося одразу, що під кущем сидить вовк.

— Немає там вовка,— не зовсім упевнено сказав він.

— Тоді крокодил...

Діма одразу ж побачив крокодила. Лежить під кущем, роззявляє страшну зубасту пащеку. І він, не витримавши, потягнув сестру подалі од того страшного куща.

Постояли трохи, прислухаючись: ніхто, здається, за ними не гнався. І знову рушили вперед.

Незабаром зійшов місяць, довкола посвітлішало. Вони йшли, поки не кінчилися стерні й степ круто не обірвався донизу: так тьмяно сріблилося озеро, а довкола чорніли високі стоги. Зупинилися під першим стіжком: Рита як сіла, так одразу ж і заснула, а в Діми ще вистачило сил вирити нору у сіні. Затягнув сонну сестру, заліз і сам, затулив сіном вхід. І, притулившись до сестри, міцно заснув.

Другого дня вони знову йшли степом. Спека стояла така, що в них пошерхли губи, стягнуло їх болісно. До того ж Рита натерла ногу й шкутильгала.

— Болить.

Діма сідав поруч з сестрою, бо нести її вже не міг: через плече в нього висіла торбина з хлібом, а в руці ніс глек із водою. Давав Риті відпочити, питав:

— Уже не болить?

— Ще болить,— упиралася сестра.

Хоч Діма міг би заприсягтися, що їй уже не болить: по очах її бачив.

Заводив мову про батька:

— Ти хочеш до тата? Хочеш?

Рита казала, що хоче.

— Тоді вставай. Бо він нас ждатиме, ждатиме та й піде.

Бо, за словами Діми, татко ждав їх попереду. О-он на тому горбкові... Рита зводилася, шкутильгала за братом, допитувалась:

— Там тато? Там?

А коли доходили до горбка і татка там не було, Діма казав, що то він помилився: татко не тут, а он там. О-он попереду...

Так вони потрапили на поле недавнього бою.

Рита перша побачила стріляну гільзу і з радісним вереском ухопила її, затиснула в кулачку, щоб Діма, бува, не одібрав. Потім і Діма знайшов гільзу... і ще одну... і ще... Гільз ставало все більше й більше, діти збирали їх одне поперед одного, Діма вже набив повні кишені, а в Рити була повна пелена. Гільз було стільки, наче хтось ними засіяв поле, замість зерна, і діти врешті перестали збирати їх. Від гільз, від землі, стоптаної та переритої, їдко пахло горілим порохом і ще чимось, солодко-нудотним, особливо коли вони проходили повз неглибокі круглі ямки, що, наче віспа, подовбали стерню.

Отак вони дійшли до окопів, і ямок тут було найгустіше, а з окопів, подовбаних, напівзасипаних, щось виглядало ще здалеку, якийсь наче одяг, подертий на шмаття, якесь мов залізо, погнуте й покручене. І коли вони обоє видерлися на бруствер та заглянули в найближчий окоп, то аж гільзи впустили, налякані: із землі на них скалилось обличчя мерця. Тіла, геть засипаного землею, не було видно, витикалося тільки

обличчя, сіре й роздуте,— мертвий дивився на них, дивився і скалився моторошним усміхом.

Рита позадкувала-позадкувала від окопу, рот у неї одразу ж став квадратний, як перед плачем, Діма теж швиденько одійшов за сестрою.

Обминули окоп, поткнулись до іншого, бо треба ж було через них перебратися, але й там лежав мертвий, спиною догори, а голова його була схована в шолом, і з^під нього виглядав рудий бинт. Вони повернули вбік, налякані, їм уже здавалося, що скрізь лежать мертві, куди б не поткнулися. Вони йшли і йшли вподовж окопів, яким не було кінця-краю, аж поки таки ще раз наважилися підійти до окопу і побачили, що цей уже порожній.

Перебралися через нього й побігли геть.

Десь опівдні, коли Рита вже зовсім не могла йти, зупинилися перепочити.

Цього разу притулок їм дала не копа у снопи зв’язаного хліба, не стіг сіна, а степовий гай, що невідомо яким дивом виріс на оцій безмежній рівнині. Гай був обкопаний з усіх боків глибоким ровом, рів заріс таким густим терням, що годі крізь нього й продертися, єдина дорога вела крізь ті колючі кущі, й діти скористалися нею.

Одразу лс пірнули в зелені та прохолодні сутінки. Могутні дуби змикали свої крони майже під небом, сонце, здавалося, чіплялося за їхнє верховіття. Величезні стовбури з грубою, наче кольчуга, корою підіймалися вгору, опираючись на таке товстезне коріння, що діти ледь перебиралися через нього. І все було б, як у казці, що її любила розповідати бабуня, аби не їдкий дух карболки та йоду, розлитий довкола, аби не поруділі від крові бинти, звалені у величезну купу: війна встигла погостювати і тут.

Діти боязко обійшли закривавлену гору, що роїлася мухами, подалися глибше в гай. Перетнули його майже весь, доки не відшукали незайману галявину.

Хоч незайманою її можна було назвати лише умовно: посередині довгим плескатим горбом піднімалася свіжонаси-пана земля. Горб той був такий довгий, наче хтось копав рів, а потім передумав та й засипав його знову.

Діма звільнився од сумки, яка добре натерла плече, обережно поставив глек із водою, допоміг сестрі роззутися. П’ятки в неї були червоні й натерті, в одному місці лопнув пухир, сочився кров’ю.

— Болить?— співчутливо спитав Діма: йому стало шкода сестри.

Рита мовчки кивнула: чорні очі її були повні сліз.

Діма подув на ранку, зірвав листок, послинив його, приклеїв. Сказав сестрі, що вони сьогодні вже нікуди не підуть: почекають, доки нога загоїться.

Хоч давно снідали, їсти обом не хотілося. Напечені сонцем, вони були такі мляві, що навіть не ворушились. Діма лежав на прохолодній землі, заплющивши очі, сестра теж притулилася поруч, але довго не лежала — незабаром кудись зникла.

Згодом до нього долинув Ритин голос:

— Тобі холодно? Ось я тебе вкрию. Тільки гляди, не вставай!

Діма, подивований, з ким ото сестра розмовляє, розплющив очі, звівся: Рита саме видиралася на горб, тримаючи в руці кілька листків.

Діма теж піднявся на горб: земля була така пухка, що аж ноги в ній грузли. 1

Рита саме чаклувала над невеличкою ямкою:

— Ось тобі ковдра. Тобі буде тепло.

Діма підкрався, заглянув через сестрине плече: у ямці, прикрита листком, лежала обламана галузка.

— Ти що робиш?

Рита повернулася до брата обличчям, очі її були сер-йозні-серйозні:

— Ховаю солдатика.

Діма одразу ж пригадав окопи і мертвих солдатів, особливо першого, засипаного по шию землею. І йому теж захотілося взяти участь у похоронах:

— Хіба ж так ховають! Треба глибше викопати.

Рита затулила од брата долонькою яму, обличчя її стало вперте:

— Я сама!

Ну, сама, то й сама! Діма, сердитий, одійшов од сестри, знайшов гілочку, став і собі копати землю.

— Ти кого тут ховатимеш?— не витримала згодом сестра.

Діма, ще сердитий на неї, мовчав. Вирівнював стінки, щоб не Осипалися.

— Ти солдатика поховаєш?

— Дядю Сьому! — відповів Діма: поруч з ямкою вже лежала тонка довга галузка.

Рита постояла, постояла, спостерігаючи за братом, потім спитала:

— Можна, я бабуню поховаю?

— Можна,— великодушно погодився Діма, бо про себе вирішив після дяді Сьоми поховати маму.

Вивершив дві акуратні могилки, замість пам’ятників поставив дві гільзи, що ніс у кишені.

— І мені,— побачила гільзи сестра.

Діма дав і їй дві гільзи.

Подумав, наламав гілочок, став обтикати ними довкола могилок: огорожа. Рита, яка ревниво стежила за братом, теж заходилася коло огорожі.

Захоплені грою, вони не помітили, як до гаю втягнулася військова колона. Схаменулися лишень тоді, коли майже поруч залунали різкі голоси.

Якусь мить вони сиділи, завмерлі, схожі на звірят, до яких наближається мисливець. Потім Діма ухопив сестру за руку, потягнув її донизу.

Метнувся до тернових кущів. Сестра бігла боса, але повертатися за черевиками було пізно: голоси лунали майже поруч. Діма поткнувся під

один кущ, під другий, але колюче терня стояло суцільною стіною. І коли Дімі вже стало здаватись, що вони так і не знайдуть схованки, кущі, мов змилосердившись, нарешті розступилися.

Вони продиралися у вузьку щілину, і терня їх дряпало болісно, але навіть Рита не плакала: страх, що їх гнав, був сильніший од болю. Потім щілина зімкнулася, лишивши тільки лаз унизу: темну нору в зеленому терні. Діма, нагнувшись, порачкував у ту нору, а сестра полізла за ним. їх аж занудило від густого звіриного духу, та вони вперто лізли вперед, доки не досягли маленького втоптаного майданчика, де чорніла ще одна нора — тепер уже в землі. Біля нори валялися побілілі кості, пір’я, кілька пташиних голів, куйки звіриного посліду, а дух стояв такий їдкий та нестерпний, що хотілося чхнути.

Знеможені, вони полягали на землю, притулилися одне до одного.

— Там вовк?— не одводила наляканих очей від нори Рита.

— Тс-с-с,— засичав на неї Діма, бо голоси лунали вже над їхніми головами. Хтось товкся біля кущів, голосно гукав:

— Кіндер!.. Кіндер!.. Комен зі гер!

Діма розумів, що то кличуть його й Риту, але він помирав би — не озвався б нізащо: був переконаний, що вони їх шукають, аби вбити. Як убили дядька Семена. Тож при кожному покликові він тільки міцніше притискався до землі.

А німці й справді їх шукали. Вийшовши на галявину, вони побачила отой горб землі, довгий, як насип.

— Комради, братня могила!

— Це Івани ховали своїх.

А коли підійшли ближче і помітили сумку й глек із водою, і Ритині черевички, а потім — манюні могилки з вистріляними гільзами й дитячі сліди, то в один голос загаласували:

— Камради, діти!

— Тут щойно були діти!

— Вони десь тут. їх треба знайти.

— Цікаво, чиї це діти?..

— Яке це має значення?

І вони рушили шукати дітей. Ходили понад кущами й гукали.

Це були не есесівці, не кадровики навіть, а нещодавно покликані до війська солдати тилової частини.

— Кіндер!.. Кіндер!..— гукали вони, а діти все тісніше притискалися до землі: обом здавалося, що то сама смерть їх зове.

Коли ж німці втомилися гукати й пішли собі геть, перемовляючись голосно, діти ще довго лежали принишклі. Не наважувалися навіть виглянути із своєї схованки: все здавалося, що хтось із солдатів, зачаївшись, чигає на них.

Тільки тоді, коли остання підвода порипіла з гаю і стихло зовсім, Діма виглянув із схованки. Обережно виставивши голову, довго вдивлявся в зелені сутінки, й очі його поблискували насторожено й гостро: найменший порух, найменша тінь підозріла — й Діма шмигне в свою нору.

Переконавшись, що довкола нікого немає, Діма виліз, тихенько покликав сестру. І вже удвох підійшли до могили.

На білому, як перший сніг, паперові, стояла відкрита консервна бляшанка, лежали грудочки цукру, плитка шоколаду. Діма потягнувся до банки, сестра ж ухопила притьмом шоколад. Уже несла до рота, коли Діма ударив її по руці:

— Не їж, воно, може, отруєне!

Рита одскочила, ще міцніше затисла в руці шоколад. Очі и зблиснули вороже на брата:

— Не отруєне!

— Ну, їж! — розізлився Діма.— Тільки тоді не реви, як помреш!

— Не помру! — переконано сказала сестра і запхала півплитки до рота.

Дімин рот одразу ж наповнився слиною. І він — будь що буде — встромив пальця в консервну бляшанку.

З’їли все. Порожня бляшанка блищала, як відполірована. Діма хотів її викинути, але пригадав, що їм ні з чого пити. Заховав дбайливо до торби, повісив через плече:

— Пішли!

І, взявши сестру за руку, повів її з гаю.

Тут ми перекинемося на два-три тижні вперед, а то й на місяць. Бо розповідати, як оці двоє дітей день при дні йшли вперто на схід, як

блукали степами, пробиралися байраками, як спали на голій землі, що їли й пили, а часто й зовсім нічого не їли і не пили, як потрапляли під грози й дощі й тремтіли від страху та холоду, промоклі до нитки, як ховалися при першій же появі людини, мов дикі звірята,— розповідати про все це не вистачить ні часу, ні паперу, ні сил. Тож давайте краще візьмемо карту та й простежимо їхній цілях до того південного міста аж до Дніпра, трохи нижче Черкас, де автор знову збирається зустрітися з ними. Давайте порахуємо всі оті кілометри, помножимо їх на голод і холод, на безводдя і спеку, на стерні й колючі кущі та й подивуємося разом тій неймовірній насназі, з якою оці двійко дітей уперто пробиралися на схід.

Що їх вело? Чому саме на схід?

Про це краще запитати в Діми.

Діма й сам давно повірив у те, що сказав якось сестрі: на сході чекає на них татко. Єдина рідна людина, яка ще лишилась живою. Принаймні у їхній уяві.

А потім він пригадував, як бабуня, коли збиралися до злощасного того ешелону (а сестра все допитувалася, куди вони їдуть), сказала, що їдуть до татка.

Тож там, десь на сході, вони неодмінно знайдуть свого татка. І всі їхні муки скінчаться.

Бо на додачу до всього захворіла Рита.

Ще вчора увечері вона скаржилася на горло. Що болить, що не може ковтати. Вередливо відштовхувала сухий хліб, торкалася рукою горла:

— Болить!

— А ти жуй,— вмовляв її Діма.— І запивай ось водою.

Сестра відповідала, що болить все одно.

Вмощуючись спати, Діма оддав сестрі майже всю шинелю. Ця шинеля, важка та велика, знайдена в стогові сіна, вже не раз рятувала їх у холодні ночі та під час дощу, й Діма не розлучився б із нею нізащо. Щоранку згортав її, завдавав на плече і ніс, хоч важко було та жарко. Тож Діма підстелив під Риту цупку полу шинелі, ліг поруч сам, обійняв поміцніше сестру, бо вона вже скаржилася, що її морозить, а другою полою вкрив і себе, і її.

Довго не могли заснути. В сестри починалася лихоманка, вона була гаряча, наче жаринка, часто тоненько плакала:

— Болить!

Діма втішав її як міг. Казав, що завтра вони зустрінуть тата і він поведе їх до лікаря. До доброго-доброго лікаря, і той її вилікує. і

— Не хочу лікаря! — плакала вередливо сестра.— Хочу зайчика!

Зайчик, ласкавий і добрий, був присутній в усіх бабусиних оповіданнях, що вона їх розказувала, присипляючи Риту.

— Гукнемо й зайчика.

— Біленького?

— Біленького.

Рита на якийсь час заспокоювалася.

Під ранок Риті стало ще гірше. Вона так і пашіла жаром, обличчя взялося червоними плямами, губи почорніли. Сестра не могла ковтати воду, хоч раз по раз просила пити.

Тоді Діма вирішив сходити в село.

Досі вони оминали села. Після того як у них на очах убили дядю Сьому, Дімі здавалося, що всі села кишать фашистами, які тільки й чигають на них. І тільки коли кінчалася їжа, Діма залишав Риту в черговій схованці, а сам обережно городами підкрадався до села. Було, що так і не наважувався зайти до оселі, бо хлопчика зустрічав злий собака, і тоді доводилося пошвидше тікати, але частіше траплялося, що хтось таки був на подвір'ї, і Діма повертавсь до сестри, нагодований, обласканий, ще й з повною торбою. І не раз чи та, чи та жаліслива жінка просила Діму залишитися в неї:

— Та куди ж ти підеш, отакий малий, на погибель?

Але Діма не лишився б нізащо, яким би затишком та

ситістю на дихала хата. Його вже, як птаха у вирій, тягнуло все далі й далі на схід: він глибоко вірив, що їх жде не діждеться татко.

Щоразу, вирушаючи в інше село, Дімі доводилося витримувати справжню війну з сестрою: Рита теж просилася з ним. До того ж вона боялася лишатися сама: весь довколишній простір, за її твердим переконанням, був заселений злими вовками, які тільки й чекають, щоб брат залишив її одну. Дімі довго доводилося вмовляти сестру, що вовків поблизу немає, а якщо і є, то вони сидять зараз по норах, боячись потикатись на світло.

Зараз же Рита навіть не спробувала затримати брата. Лежала непорушна.

— Ти полеж, я скоро вернуся.

І бігцем подався в село.

Село відгородилось од степу вузенькою річкою з низькими, заболоченими берегами. Діма попохлюпотів, доки знайшов кладку, якою й перебрався на той бік. Стежка повела його спершу левадою, порослою густим різнотрав’ям, а потім пірнула у високі, в два Дімині зрости, соняшники. Товсте бадилля могутньо здіймалося догори, а зверху звисали великі жовтогарячі тарілки, обрамлені золотими пелюстками. Десятки, сотні соняшників квітло над Діминою головою, і в них гули бджоли, позолоченими кульками перелітаючи з квітки на квітку,— працьовитий той гул підкреслював літню розморену тишу.

Стежка вихопилася нарешті із соняшників, побігла поміж помідорами, що рясніли, червоні, як жар, а попереду вже було видно хату, з глухою стіною, з невеличким, під самісіньким дахом віконцем. Діма не вийшов, однак, відразу з соняшників: постояв, прислухаючись та приглядаючись, а тоді ступив у помідори. Й, невспромозі перебороти спокусу, вибрав найбільший та найчервоніший, зірвав, став пожадливо їсти.

З’їв один помідор, потягнувся за другим. І тільки зірвав, як його оперезало пекучо по спині, над самісіньким вухом залящав пронизливий голос:

— А що це ти, песиголовцю, робиш? В тебе своїх немає, що в чужі забрався?

Діма так і закляк над кущем. А власниця пронизливого голосу, подивована, мабуть, тим, що він не кинувся одразу навтікача, вже миролюбніше спитала:

— Ти чий?

Діма мовчав. Зігнувся, приречено потупився в землю.

— Та чи ти онімів, що й слова сказати не можеш!

Шорстка рука взяла Діму за голову, задерла вгору обличчя. Діма щосили зажмурився: був упевнений, що його зараз битимуть по обличчю. Коли ж його так і не вдарили, він наважився розплющити очі.

Перед ним стояла огрядна жінка в довгій синій спідниці, у рясно вишитій білій сорочці. Однією рукою вона тримала Діму за чуба, а в другій стискала лозину. І з повного обличчя її дивилися скорше не злі, а цікаві очі. Вона лише зараз, здається, розгледіла несільський Дімин одяг: його короткі штанці й вельветову курточку.

— Ти нетутешній?— з подивом запитала вона.

Діма мовчки кивнув. Очі його так і наповнилися сльозами: не так од болю, як від образи, від згадки про хвору сестру.

— Тож-то я дивлюся, що ти щось на наших лобурів не схожий. Ти звідки прибився?

Діма сказав. !

— Пішки ішов?— жахнулася жінка.— Так чого ж ти мовчав?— наче Діма міг наперед щось сказати. Глянула на лозину, відкинула її геть, винувато подивилась на Діму.— Я ж думала, що це якийсь із наших шибеників! А воно, голодне, скарлючилось і мовчить... Пішли-но до хати.

Взяла Діму за руку, повела за собою.

— Боже, боже, що вона, ця проклята війна, робить з людьми! — бідкалася по дорозі.— Навіть малих дітей не жаліє... А батьки твої хоч

живі?— І одразу ж відповіла за Діму: — Та якби були живі, чи вони отак дитину саму одпустили б!..

— Тато живий,— сказав тихо Діма.

— Живий, ге? То де ж він?

— Там,— показав Діма рукою на схід.

— Воює?.. І мої десь воюють... А мо вже й головами наклали... Боже, боже, і що воно діється в світі!.. Кому ця війна і потрібна!..

Отак, неугавно балакаючи, тітка завела Діму до хати, заходилася його підгодовувати: наче боялася, що хлопець от-суг упаде, охлялий. Уже майже весь стіл був заставлений мисками, мисочками, горнятами, а жінка все подавала та подавала, без кінця примовляючи: "їж, дитино, їж!" — і підсовувала то одне, то друге.

Врешті Діма наївся так, що не міг уже й поворухнутися. Аж дрімота насіла од ситості: Голова стала важка-преваж-ка, а повіки почали злипатися, мов клеєм намазані.

— А тепер ляж та засни,— сказала жінка.— Бач, уже й голови не зведеш.

Та й повела Діму до ліжка.

І тут у затьмареній свідомості хлопчика зблиснув спогад про хвору сестру. Дрімота де й ділася, він уперся, видираючи долоню з тітчиної руки.

— Ти чого?— здивувалася та.

— Я піду.

— Та куди ж ти підеш? Лягай та поспи, та поживи в мене хоч трохи... Отакий малий і кудись збираєшся йти. Тут і великому страшно...

А що Діма вперто викручував руку, її нарешті осяйнув здогад:

— Тебе хтось жде, ге?

І тут Діма нарешті зважився сказати правду:

— У мене сестричка захворіла.

— Сестра?.. Та чого ж ти мовчав? Та чи я гирод який, щоб отак од мене таїтися? Де вона?

— Отам, у степу...

— Боже, боже, та воно ж лежить, безпритульне, а ти мовчиш! Пішли зараз по неї!

І тягнула вже Діму з хати.

По дорозі розпитала про все: і де поділися його бабуня та мама, і скільки років сестрі та як її звати, і куди вони йдуть — "на погибель та безталання". Вона говорила й говорила, рот її не затулявся ні на мить, і Діма, засипаний зливою слів, ледь устигав їй відповідати.

Рита лежала, мовби вже вмерла. Розметані руки, закриті набряклі повіки. Тільки з розтуленого рота з хрипом виривалося повітря. Пола шинелі геть одкинута, сорочечка збилася вище колін, і до сонця світилися тоненькі, мов дві гілочки, ніжки.

— Боже, та воно ж зовсім хворе!

Тітка стала на коліна, схилилася над Ритою. Голосний вигук, здається, пробудив сестру: повіки її ледь заворуши-лися, звідти заблищало,— гостро й пекуче, а руки потяглися до жінки.

— Бабуню...

— Та моя ж ти ягідко золотаї — тітка так і підхопила Риту на руки, пригорнула до грудей.— Та що ж це, дитинко, з тобою?.. Боже, гаряче, аж пашить!.. Та хіба ж можна отаку крихітку лишати отут?.. Ось ми тебе принесемо до хати, напоїмо, полікуємо — тобі враз стане легше,— і вже бігла з нею в бік села, та так швидко, що Діма ледве встигав за нею.

Так вони поселилися в тітки Федори.

Того ж дня, увечері, тітка купала Діму. Скупала б, може, й Риту, але Рита була хворою, тож Риті дісталося лише тепле молоко з медом та зварена в чавунцеві картопля в мундирах, над тим чавунцем довелося дихати, хоч і не уникли плачу. Тітка вмовляла Риту, що їй полегшає, а Рита не розуміла і плакала ще дужче, бо їй же було лише п’ять років. От Діма, той усе розумів і мужньо терпів, коли тітка Федора шкребла його й дерла, голісінького, у великому дерев’яному кориті та поливала таким їдким окропом, що й мертвий не витримав би! А-Діма терпів. Діма хіба шо пихкотів та очі тер кулаками, коли дуже вже щипало, зате ж потім, коли тітка витерла його, та зодягла в довгу, до самісіньких п’ят, сорочку, та однесла на чисту постіль, з подушкою такою м’якою й пухкою, що Дімина голова наче зависла в повітрі, та вкрила рядниною, та ласково мовила: "Спи, дитино!" — таке блаженство огорнуло Діму, що він аж зажмурився.

Тітка Федора наче почаклувала в той вечір біля сестри: Рита стала швидко одужувати. Перші дні вони одлежували-ся на печі, бо тітка не хотіла, щоб дітей хтось побачив: хоч німці в село ще не навідувалися,

бог милував, але свої падлюки вже завелися,— побачать та й донесуть, а німці, кажуть, євреїв хапають усіх. 1 хоч тітка Федора не дуже тому й вірила: в її голові не вкладалося, як на отаких маленьких та безвинних і рука може піднятися, та береженого, як то кажуть, і бог береже, і вона наказувала дітям і носа не потикати з хати. Сама про всяк випадок принесла од богомільної сестри ікону, повісила на покуті, простодушно пояснивши свій вчинок так:

— Кажуть, що ті чорти віруючі. Подивляться, що ікона висить, то, мо', й не тронуть.

Намальований на іконі бог був на вид дуже строгий. Та ще й сварився пальцем — прямо на Діму. У невідомого бо-гописця були, мабуть, дуже неслухняні діти, отож він і малював сердитих богів. Тільки при чому тут Діма? Він і так сидить на печі, тихий, як миша, ще й сестру стереже, щоб мовчала, як хто чужий зайде до хати.

Зате тітка Федора балакала за всіх трьох.

Такої балакучої тітки Діма ще ніколи не бачив.

Щойно просиналися, і вже на всю хату лунав її голос:

— Оце ж я уже прокинулась! А воно ж тільки світає!

Діма міг і не виглядати з печі: по голосу взнавав, що зараз робить тітка Федора.

Ось вона підійшла до печі:

— Нахолола за ніч, голубко? Не журися, зараз нагрієшся. Осьо я в тебе соломки напхаю... Бач, яка соломка пахуча та свіжа... А теперечки вогнику... Ой вогонь, вогонь, що воно й буде, як усі сірники попалю!.. Ну,

гори, гори, бо мені біля сніданку час заходжуватись. Теперечки ж я не одна: двоє діток маленьких...

Пояснивши печі, чому вона має квапитись із сніданком, тітка Федора заходжувалася чистити картоплю, бо до дітей доносилося:

— Оце — нікому й ножа погострити! Ич, який, тупий! Треба таки однести Маркові, бо поки почистиш, то й вода вся википить...

Або вмовляла чавунчик:

— Ось я в тебе водички наллю... Та не бійся, дурненький, не переллю! А тепер на рогач та у піч — бач, як там уже жарко...

Коли ж сніданок був готовий, наставала черга віникові:

— А ходи-но сюди, ич, куди заховався, ледащо! І де воно, це сміття, в біса береться: учора ж звечора замела, а сьогодні знову — мов нечиста сила насипала...

Голос її снувався по хаті з ранку до пізнього вечора, не вгаваючи, під той голос діти просиналися й засипали, і їм здавалося, що тітка розмовляє й уночі, тільки вони, сонні, не чують.

Часто до тітки Федори забігала сестра, яка жила поруч,— тітка Олена. Ще з порога питала:

— Діти не сплять?— бо тітка Федора не мала од сестри таємниць.— А я їм гостинця принесла.

Це були або пиріжки з сиром чи квасолею, або вареники з картоплею, або пишні пшеничні млинці з сметаною: війна Ще не встигла

обдерти людей, тож і тітка Олена мала поки Що хліб та до хліба. Простягала гостинці, припрошувала:

— їжте, голуб’ята, та поправляйтеся!

І, дивлячись, як вони їдять, журно зітхала:

— До чого ж вона, ця війна, вас і довела: кості та шкіра!

Діма і Рита чесно з’їдали гостинець, тітка Олена ж тим

часом вступала в розмову з сестрою: була не менш балакуча, аніж тітка Федора.

Найчастіше перемивала кісточки якомусь Хомі — далекому родичеві. Яку він прикрість завдав обом жінкам, Діма не знав, бо сестри його кляли в основному за те, що Хома зараз веде себе не по-людському: кругом горе, а він наживатися надумався. На людських сльозах. Жене якусь самогонку та й дере за неї...

— Кажуть: хату нову буде ставити.

— Та щоб же його пнем поставило!

Покінчивши з Хомою, сестри заводили мову про інше. Найчастіше про них, про Діму та Риту, розмовляли пошепки, щоб діти, мабуть, не почули, але шепіт їхній був такий голосний, що Дімі особливо й прислухатися не треба було.

— І що ж ти думаєш із ними робити?— занепокоєно питала тітка Олена.

— А що — хай живуть. Якось уже прогодую.

— Та я не про те, я про інше: як узнають. Повісять тоді й тебе разом з ними...

— А мо’, й не повісять... А дітей я не буду виганяти з хати. Що я — звірюка?

Діма слухав той шепіт, і йому хотілося обійняти тітку Федору, поцілувати її, як цілував колись маму. Й він одного разу не витримав: підійшов до тітки, погладив їй руку — на більше на зважився.

Може, вони отак і прижилися б у тітки Федори, і називали б її з часом не тіткою, а матір’ю, і росли б у неї, як рідні син та дочка, бо немало в той час отаких осиротілих дітей потрапляло в чужі сім’ї та й знаходили собі нових батьків; може, тітка Федора отак коло них і зістарилася б, і видала б Риту заміж, а Діму женила б, і діждалася б онуків, і була б усіма ними шасливою, бо серце жіноче тільки дітьми й живе, аби не військова німецька частина, та ще й, на лихо, есесівська, яка зупинилася постоєм у їхньому селі.

Досі всі ті частини проходили мимо, по шосе, що лежало звідси за добрий десяток кілометрів, війна теж прогуркотіла тією бруківкою, не зачепивши села, а цих нечиста завернула сюди.

Починався цей день ясно та гожо і не віщував нічого лихого. Та воно, може, нічого й не скоїлося б, аби командир

отієї есесівської частини не здумав зупинитися в хаті вчительки, яка мала єдиного сина чотирнадцяти років, котрий, як більшість тогочасних дітей, з початком війни тільки й марив потрапити на фронт — воювати фашистів. Він навіть бігав з товаришем на шосе, під час відступу наших, щоб пристати до якоїсь військової частини, але їх ніхто, звісно, не взяв, і хлопці повернулися мов у воду опущені. Потім, коли фронт відкотився на схід, той учительський синок часто бігав у степ і часом щось приносив — під полою чи за пазухою: багато військового майна тоді

валялось довкола,— а що його цікавила тільки зброя, то нещасна мати стала знаходити то приховані патрони, то затвор од гвинтівки, а одного разу — гранату з запалом: бери тільки й кидай, і не встигала топити все те добро у ставкові.

Та, видно, не все знайшла, не все втопила...

Коли німці вступили в село, тітка Федора саме поралася в дворі, Діма ж і Рита гралися посеред хати на долівці. Тітка вскочила біліша "ід крейди:

— Ой дітки, ховайтеся, бо німці!

Вони обоє так і заклякли. Діма аж голову в плечі ввібрав, аж пригнувся, наче німці вже зазирали у вікна. Тітка ж Федора заметалася по хаті, хапаючи безладно то якусь одежину, то горщик і одразу ж їх кидаючи. Ось вона підбігла до печі, стала похапцем вигортати з-під неї солому.

— Лізьте сюди!

Прикрила їх знову соломою, попередила:

— Сидіть же й не писніть!

Сама ще, чутно було, побігала трохи по хаті, щось переставляючи та пересуваючи, потім вискочила надвір.

Діма й Рита сиділи, скоцюрблені, солома колола їх у груди, в руки, в обличчя, але вони боялися навіть поворухнутися.

Згодом до них долинули знадвору якісь голоси. Ось нагло стукнули двері, затупотіло по хаті.

— Та, паночки, та, їй-богу ж, нічого немає! Що мала,— все оддала! — вдарив у вуха голос тітки Федори.

В хаті затупотіло ще дужче, забряжчало у мисникові.

— Та миски ж мені поб’єте!

— Век, матка! — сердито у відповідь.

Брязнуло однією мискою... другою... протупотіло до печі. Діти боялися вже й дихати.

— Та кажу ж, що нічого немає!

Над головами дітей заскреготіла заслінка, зашкребло по черені.

— Ото й усього що горнятко з кашею... Беріть, беріть, як такі вже голодні...

Голос тітчин віддалився од печі, віддалився й тупіт, ось знову зачинилися двері, в хаті запало мовчання. Голоси вже лунали знадвору, незабаром до них приєднався свинячий болісний виск.

— Вони свинку кусають?— спитала налякано Рита.

— Мовчи.

Довго сиділи під піччю, не наважуючись вилазити без тітки Федори.

Аж ось вона знову зайшла до хати, відгорнула солому:

— Живі?.. Вилазьте, біда вже минула...

Діти вилазили, а тітка тим часом збирала потовчені миски, голосно лаялась:

— Та бодай вам і руки-ноги покорчило!.. Та щоб же зас і земля не носила!..

Сяк-так прибравши череп’я, довго роздумувала вголос, куди надійніше сховати дітей. Врешті вирішила, що найкраще — під піл.

— Отам і побудете, поки ті гироди заберуться з села. Лізьте, дітки, там чисто, а я вам подам кожуха й подушки...

Під полом і справді було затишно й дуже цікаво. Тут добре було б навіть бавитися, аби не фашисти, що кожної миті могли зайти до хати. Так принаймні сказала тітка Федора.

І вони весь день терпляче просиділи під полом.

Надвечір в селі пролунали якісь постріли, до хати заскочила налякана тітка Олена:

— Ой лишенько: німця вбили!

— Якого німця! — охнула тітка Федора.

— Найстаршого... Отого, що всіма ними командував. Умивався біля колодязя, а вчительшин синок забрався на горище та звідти в нього й смальнув. Німець і не стріпнувся...

— О господи, що ж воно буде!

— Буде! Вже є!.. Хлопця прямо на горищі вбили. Скинули додолу, всього геть порізаного... а вчительшу витягли з хати та під сараєм і

закатували... Та дівай, сестро, кудись своїх дітей, бо німці, кажуть, підуть по хатах: зброю труситимуть.

Вона одразу й побігла, а тітка Федора покликала Діму та Риту, вивела їх швиденько за хату:

— Біжіть же, дітки, отакечки, через леваду та в степ. Там і побудьте, поки я за вами прийду.

І вони, вхопившись за руки, побігли: спершу бадиллям, потім пірнули у соняшники. Перехопилися знайомою кладкою через річечку, захлюпотіли болотом і, мокрі по шию, заляпані тванню, вибралися на сухіше. Не подерлися одразу ж угору, а звернули, правіше, в ярок, і це врятувало, бс тільки вони в нього пірнули, як на тому ж болоті з’явились постаті німців: брали село в суцільне кільце. Діти бігли все далі й далі, аж поки, знеможені, впали на землю.

Лежали, захекано дихаючи, а від села вже доносився лемент. Лемент ставав усе голосніший, чутно було жіночий плач і крик дітей, сердиті вигуки німців; потім враз затріщало, заляскотіло, понад Дімою й Ритою тоскно щось застогнало, тьохнуло раз і вдруге.

— Що це?— спитала налякано Рита, і Діма шикнув:

— Мовчи! — він уже знав, що означає той тріск, і дивився не на сестру, а в бік села.

Там з’явилися спершу прозорі димки — багато димків, наче всі хазяйки затопили в печах; вони піднімалися все вище і вище, гусли й чорніли, зливаючись докупи, аж поки важка руда хмара, вся у вогняних відблисках, повисла над селом. Хмара повільно розтікалася вшир, наповзала на степ, ось уже і ярок наповнився запахом гару, аж стало дряпати в горлі, а людські голоси змовкли зовсім,— ревіла натомість худоба, відчайдушно кудкудакали кури. В селі ще пострілювали, але не

так густо, згодом загули машини, той гул почав стихати, віддаляючись, і коли він затих зовсім, Діма наказав сестрі сидіти на місці, а сам почав видиратися на крутий схил яру.

Вже сіло сонце, у яру потемніло. Діма хапався за рідкі кущики трави, щоб не сповзти вниз, а Рита, уперта, вже пихкотіла позаду: вона нізащо не одстала б од брата. Тільки Діма не обертався до неї, не лаяв,— не до того було,— а дерся все вище і вище, і коли врешті видерся, то й побачив одразу село.

Там, де ще недавно стояли хати, тепер лютився вогонь. Море вогню, малого й великого, тьмяного і яскравого, темно-червоного й жовтогарячого, колихалося в усіх кінцях села. Вогні то зливалися в суцільні сліпучі озерця, то розпадалися на окремі стовпи, витанцьовували над садибами, похитуючи задимленими головами. Час від часу то в одному, то в іншому місці вибухало, вогонь там ураз присаджувався до землі, мов налякавшись, а догори густим роєм здіймалися іскри, розліталися вусебіч, мов палаючі комахи, повільно згасали.

Село конало в тому вогні, тихо і німо. Не чутно було ні голосів, ні плачу, все наче вимерло, і це було найстрашніше. Діма посунувся донизу, зіпхнув туди й Риту, і вони просиділи в яру до ранку.

Коли ж зійшло сонце, пішли в село.

Не було вже ні хат, ні сараїв, ні повіток. Двори чорніли згарищами, сизі дими ще струмували повсюди, запах чаду й ще чогось канудливого в’ївся, здавалось, і в землю. В Діми зашуміло, задзвеніло у вухах, та й сестра стала скаржитися на біль голови, але він уперто йшов уперед — до тітки Федори, яку обов’язково мав розшукати, що б там не трапилося.

Тітка Федора лежала посеред двору, між згорілою хатою й згорілою клунею. Від хати залишилася тільки задня стіна й піч, уся геть у сажі, од

повітки — купа обвугленого дерева й попелу; але не до них були прикуті Дімині очі, а до тітки, яка лежала на спині, обличчям до неба, лежала так непорушно й застигло, що Діма, який до цього набачився мертвих, зупинився мов укопаний.

— Тьотя вбита...

Рита змовкла, приголомшена, бо вона теж уже знала, що то значить: "убита", але їй усе ще не вірилося, що тьотя лежить мертва, адже вона була такою доброю до них! Рита подумала й звернулася до брата:

— Можна, я тьотю погладжу?

Діма мовчки кивнув головою.

Рита підійшла до непорушного тіла, обережно погладила її обличчя, швидко повернулася до брата:

— А лобик у тьоті хол одни й-холодний.

— Пішли! — буркнув Діма, відчуваючи, що він от-от розплачеться. І вони залишили село...

Далі ми бачимо їх уже біля Дніпра, на лугові, поросломy таким густим, переплетеним верболіззям, що дикому кабанові продиратися крізь нього, а не людині. Бачимо, як вони пролазять крізь ті хащі, яким кінця-краю немає, як грузнуть у кучугурах піску, як плутаються й падають у високій рогозі, що ріже, як ніж, як обходять безконечні озера, як плачуть по черзі, а то і разом, бо є ж, урешті, межа людському терпінню! Бачимо їх, застиглих од страху, бо щойно під їхніми ногами проповзла чорна гадюка, і їм одразу здалося, що довкола аж кишить од гадюк. Бачимо, як Діма ламає лозину, посухішу й потовщу, і, озброївшись нею, молотить направо й наліво перед тим, як ступити вперед.

Врешті ми бачимо їх, до краю змучених, вже над Дніпром, на крутому високому березі, як вони спускаються потім донизу і довго ходять понад водою, не знаючи, що їм далі робити: річка ж така величезна, а вони обоє такі перед нею маленькі.

Вони б, може, отак і бродили берегом цієї великої ріки до самого вечора, і заснули б коло неї, лігши прямо на землю, бо давно звикли спати на твердому, а може, і повернули б назад, хоч хто зна, чи вдруге й наважилися б продиратися крізь жахливі ті лози... А може, отак десь, серед широкого лугу цього, й сконали б од голоду, бо не мали ж із собою і крихітки... Могло б статися, коли б Діма, який ішов попереду, не натрапив на дві дошки, збиті докупи.

Це були, власне, й не дошки, а довгі квадратні бруси, збиті навхрест уже меншими дошками. Хто їх збив і для чого, навіщо пустив на воду, Діма не став ламати собі голову, а побіг одразу ж до того своєрідного плоту.

Дошки були до половини затоплені, вони вже давно, мабуть, пливли річкою, однак коли Діма ступив на них ногою та натиснув, вони ледь гойднулися.

— Це човник?— спитала зацікавлено Рита.

— Човник,— буркнув заклопотано Діма: він усе товк ногою в пліт, не наважуючись ступити на нього.

— І ми покатаємось на ньому?

— Покатаємось.— Діма врешті став обома ногами — пліт і не думав тонути.— Давай сюди руку.— Звів обережно сестру на середину дощок, посадив на верхню.— Сиди й не рухайся, бо ще перекинешся у воду!

— Я не впаду,— пообіцяла сестра: вчепилася руками у дошку, дивилася великими очима на чорну воду, що повільно ворушилася під нею.— Глибоко...

— Глибоко,— ствердив Діма.— Як упадеш, так і потонеш одразу.

Сестра це міцніше вчепилася в дошку.

Діма ж тим часом одпихався од берега. Тією ж палицею, що ганяв нею гадюк. Тикав нею в пісок, а вона грузла, і пліт ніяк не хотів зрушити з місця. Та ось неохоче почав одповзати від берега, загойдався на воді. Ставши на одне коліно, щоб не впасти у воду, Діма заходився вигрібати на течію, бо тут, у заводі, вода ледь рухалась.

Він гріб і гріб, затято молотячи воду, і пліт повільно сунувся вперед, доки не підхопила його стрімка течія. Пліт розвернуло й швидко понесло на середину річки.

Опустившись і на друге коліно, Діма дозволив собі трохи перепочити: весь аж змокрів, вигрібаючись. Довкола, куди оком не кинь, блискотіла посріблена сонцем вода, а праворуч і ліворуч тягнулися береги, то жовті од пісків, то зелені од верболозу і трав; а далі темніли ліси, лише ген на обрії, внизу по течії, бовваніло село. Діма не хотів би пропливати повз нього, бо там могли бути німці, тож перепочивши, знову взявся за палицю.

Але тепер гребти було набагато важче: вода стала густа й непокірна, розвернути пліт упоперек течії Дімі не вдавалося, палиця, тріснувши сухо, переламалася. Діма спробував гребти цурупалком, тільки тепер стало ще гірше, пліт несло прямо по течії. Ось річка звузилася, стрімко потекла під високу гору, наче обрізану гігантським ножем зверху донизу, вода враз потемнішала, завирувала, заклекотіла, пліт застрибав на хвилях, Діма, кинувши непотрібний уламок, учепився за дошку, а Рита заплакала. їх кидало то в один бік, то в другий, а вода

вже ревіла довкола, берег, як несамовитий, нісся мимо, аж у Діми паморочилася голова. Він заплющив очі, але од того стало ще страшніше: здавалося, що летять прямо в прірву.

Та ось бистрина скінчилася, берег, що нависав погрозливо прямо над головами, почав відступати, їх несло все повільніше, доки вони й не випливли на плесо.

Вихопившись із крутих берегів, річка розлилася тут широко й вільно. Довкола виднілася тільки вода. Вона вигравала блискучими зайчиками, й дітям уже здавалося, що вони не пливуть, а зависають у сліпучому мареві. Сиділи й застигло дивилися, як їх поглинає оця розплавлена безвість...

Човен з’явився тоді, коли вони вже зовсім знесиліли. Він виплив із марева, чорний, мов аж обвуглений, і постать на ньому була наче вимазана сажею, тільки на рукаві біліла пов’язка, і весло, яким незнайомий підгрібав, було теж наче з вугілля. Широко розплющивши запалені очі, діти дивилися, як човен підпливає все ближче та ближче, як він потроху світлішає, світлішає і постать на ньому, й весло в руках. Потім у їхній пліт м’яко стукнуло й над дитячими головами пролунав здивований голос:

— Ти диви: діти!

Чоловік, який стояв на човні, був уже не чорний, а рудий, аж гарячий. Непокрита чуприна стирчала рудою копою, вона немов палахкотіла навпроти сонця, й руки в нього були геть руді, і вії, а очі червоні, а на білій пов’язці чорніла свастика. Чоловік придивився пильніше червоними отими очима й свиснув од подиву:

— Жиденята!.. їй-бо, жиденята!.. Ви звідки отут узялися?

Діма враз насупився, зціпив зуби: його так і хльоснуло по обличчю оте образливе слово.

— Ти диви, ще й мовчать! — насмішкувато вже мовив чоловік.— Ану, лізьте до човна, бо поскидаю у воду!

І, не чекаючи, коли вони переберуться, вхопив Риту за комір, підняв, мов кошеня, ввинув у човна. Рита перелякано зойкнула, а вже в човні зайшлася плачем.

— Цить, бо втоплю! — пригрозив чоловік, і Діма по-швидше перебрався до сестри: боявся, що незнайомець і справді вкине Риту у воду.

Чоловік одіпхнувся од плоту, повеслував упоперек річки. Діти сиділи на дні човна закляклі, Рита більше не плакала. Притихло сидів і Діма, весь зіщулений, не, дивився на чоловіка: не міг пробачити йому отого поганого слова. І коли човен ткнувся у берег, Діма притьмом зіскочив на землю.

— Ти куди?.. Ич, який спритний!

Чоловік ухопив Діму за руку, затис, мов обценьками. Не випускаючи хлопця, підтягнув вільною рукою човна, взяв весло.

— А тепер пішли!

І повів у село.

Біля крайньої хати зустрілися з жінкою. Була дуже схожа на тітку Федору; й одягом, і привітним лицем. Діма так і потягнувся до неї, шукаючи захисту, жінка ж пильно подивилася на них, спитала:

— Миколо, а що це за діти?

— Жиденят осьо упіймав! — відповів охоче Микола: він мов аж гордився несподіваною здобиччю.

— І куди ж ти їх, нещасних, ведеш?

— Додому поки що... А завтра одвезу до району... Ви що — приказ не читали?

— І тобі їх не жалко: отаких малих на смерть посилати?

— А ви, тітко, йдіть собі, як ішли! — одразу ж змінив тон Микола.— Розумні всі стали!

— А якби твого сина отак?..

— Ви що, тітко, в тюрму захотіли?! — зовсім уже визвірився той. Смикнув щосили Діму за руку, гримнув на нього: — Ну, ти, чого став! — потягнув вулицею.

А їм неслося услід:

— Бога на тебе немає, Миколо! Озвірів зовсім...

Дійшли до Миколиного двору: він, ще сердитий, пхнув

ногою хвіртку.

З хати, назустріч їм, вискочив хлопець, теж рудий, ще й у ластовинні.

— А ти чого тут? Геть звідси! — гримнув на нього чоловік.

Грюкнули двері, клацнув засув. Діти стояли, осліплі знадвору, тулячись одне до одного, а в обличчя їм віяло чимось устояним і теплим, чимось дуже знайомим. І коли їхні очі трохи звикли до темряви і стало видно й утоптану земляну долівку та обмазані рудою глиною стіни, й грубезні бантини над головою, й високий солом’яний дах, то й зрозуміли одразу, що то так пахло знайомо.

Солома! Вона займала майже півклуні, здіймалася горою до самого даху. Підійшовши до неї, діти посідали, натом-лені.

У Діми щеміли очі, боліла рука, яку надавив бездушний Микола. Хотілося їсти і пити. Рита ж, мабуть, не забула зустрічі з тіткою, бо, тільки примостилася поруч із братом, так і спитала:

— Нас повбивають? Я не хочу, щоб нас повбивали...

Діма теж не хотів. Він не міг припустити й думки, як може так трапитися, що комусь світитиме сонце, а його, Діми, не буде. Ростимуть дерева, а він, Діма, їх не бачитиме. Ходитимуть люди, а він буде мертвий... Діма вірив у своє особисте безсмертя, і хоч він устиг надивитися мертвих, а серед них і найдорожчих для нього людей, все одно не міг примиритися з тим, що і йому, Дімі, доведеться померти. Це було б таким безглуздям, такою несправедливістю, що навіть зараз Діма не вірив у власну смерть. І він сказав Риті, що їх не вб’ють, що вони житимуть і ще зустрінуться з татом.

Потім вони задрімали, натомлені, й Діма проснувся од якогось шурхоту. Звівся, прислухався: шурхіт доносився од протилежної стіни, там щось не то довбалося, не то шкреблося. Діма тихенько підійшов, і в нього на очах стіна раптом тріснула, вивалився шматочок глини, і звідти виткнувся якийсь гостряк. Він вертівся то сюди, то туди, пролазячи досередини, глина сипалась тоненькою цівкою, отвір ширшав і ширшав,

у нього вже й палець можна було б проткнути. Коли гостряк щез, натомість нього з’явилося око.

Око довго роздивлялося Діму, воно, мабуть, звикало до сутінків, Дімі вже стало здаватись, що то сама стіна дивиться на нього. Ось воно зблимнуло, потім враз щезло, натомість пролунав голос:

— Як тебе звати?

— Діма. А тебе?

— Васько.

— Можна, я подавлюся на тебе?

— Дивися.

Щоб заглянути в дірку, Дімі довелося звестись навшпиньки. Припав оком, побачив отого рудого хлопця, що показував йому язика.

— Ви й справді євреї?— поцікавився хлопець, коли Діма вдосталь надивився на нього.

Гостра образа обпекла знову Діму:

— А твій батько фашист!

— Фашист,— несподівано погодився хлопець.— Ще й поліцай... Він тебе бив?

— Ні,— відповів спантеличено Діма.

— А мене лупцює щодня. Осьо подивися! — хлопець повернувся спиною, задер догори сорочку. Вся спина його була в кривавих пасмугах.

— І тобі не болить?— спитав жалісливо Діма.

— Нє-є! — Хлопець презирливо чвиркнув крізь зуби, сказав:—_Я все одно втечу. До партизанів... Ти партизанів стрічав?

— Не стрічав.

— Я все одно їх знайду... А хату спалю.

Вони замовкли, не знаючи, що іще сказати. Потім Васько постукав у стіну:

— Ну, бувай... Я ще, мо навідаюсь...

І Діма, сумний, одійшов од стіни.

Невдовзі стало смеркати. В клуні все темнішало й темнішало, поки стало так темно, що вони вже й не бачили одне одного. Діма хотів насмикати соломи, щоб м’якше було спати, але побоявся, що Васьків батько розгнівається, й вони знову лягли на голу землю.

Прокинувся Діма знову од шурхоту. Тільки шурхіт лунав тепер не од стіни, а зверху, і був набагато голосніший. Щось там тріскотіло, шаруділо, продиралося, ось на землю гупнуло м’яко й одразу ж донісся голосний шепіт:

— Дімо! Дімо!..

Діма зірвався на ноги. Прокинулася й Рита.

— Дімо, спиш, чи що?— тим часом допитувався сердито Васько.

— Ми не спимо.

— Зараз я до вас злізу... От тільки ніяк бантини не намацаю.

В темряві ще трохи пошаруділо, потім подряпалось по стіні. Зіскочило на землю. Діма пішов на той звук і одразу ж зіткнувся з Васьком.

— Я дах продер,— сказав Васько.— А спустився на мотузкові. Будемо втікати, бо батько збирається вас завтра у поліцію везти... Буди сестру!

— Вона вже прокинулась.

— Її першу й піднімемо. Не злякається?

— Не злякається,— пообіцяв за сестру Діма.— Ти ж не злякаєшся?

Рита відповіла, що не злякається. Діма вже весь аж тремтів — так йому хотілося на волю.

— А мотузок не обірветься?

— Не обірветься. Він і слона витримає... Давай сюди!

Заважаючи один одному, прив’язали Риту до мотузка.

— Ти підсаджуй, я буду тягти,— сказав Васько і знову подерся вгору. За якийсь час скомандував зверху: — Давай!

Мотузок натягся, Діма підхопив сестру, став підсаджувати її вгору. Рита спершу мовчала, потім скрикнула:

— Болить... Під ручками...

— Потерпи,— сказав їй Діма.— Скоро не болітиме.

Васько, було чути, сопів од натуги. Потім він таки витяг

Риту, бо загомонів до неї:

— Сиди й не ворушися, а то впадеш... Дімо, лови!

Й на Дімину голову звалився кінець мотузка. Він упіймав його, перев’язав себе, як міг, поміцніше під пахвами.

— Тягнути?

— Тягни... ;

Цього разу Васькові таки довелося попотіти: Діму ніхто не підсаджував, до того ж він був важчий од Рити. Мотузок смикався, Діма гойдався то туди, то сюди, в груди та спину все дужче врізався шорсткий мотузок. Хлопчик боляче стукнувся головою об щось тверде, намацав бантину, вчепився щосили в неї.

Засапані, довго сиділи на бантині. А потім полізли до Дірки.

Спускатися було легше. Васько — той просто зіскочив на землю: не хотів лишати прив’язаного до бантини мотузка, бо тоді батько і шкіру б з нього здер. А він же — кров з носа! — збирався у партизани.

— У мене й граната вже є. Справжнісінька.

Провів Діму й Риту городами, вже за селом оддав торбину, яку ніс досі сам, сказав, махнувши рукою вперед:

— Отак прямо і йдіть, не звертайте нікуди. Та вдень добре сховайтеся, щоб вас не знайшов батько.

Ще трохи постояли, думаючи, що б сказати на прощання одне одному. Так нічого й не надумавши, розійшлися. І коли Васькова постать пірнула в темряву, звідти донісся його голос:

— Я все одно в партизани подамся!

Діти йшли майже всю ніч: обох гнав страх перед Васько-вим батьком. Діма був переконаний, що той кинеться слідом, як тільки дізнається про втечу, і йшов, аж поки стало сіріти. Раз тільки й зупинилися — заглянули до Васько-вої торби. Там була хлібина, добрячий шмат сала і пляшка молока. Сало Діма залишив на потім, молоко ж одразу випили, припадаючи по черзі до пляшки, заїдаючи хлібом.

Вони блукали ще дві доби, коли вдень, а коли й уночі, доки не прибилися до Рогозівки. Не до самої Рогозівки —до неї лишалося ще добрих чотири кілометри, а до лісу, який одгороджував село від степу. Пірнули в той ліс і одразу наткнулися на окопи. Сповзли донизу, довго плутали вузькою ламаною траншеєю й увіткнулися в бліндаж.

Бліндаж був глибоко вкопаний у землю, товсті дубові колоди прикривали його од можливих бомб та снарядів, ще й зверху високою шапкою підіймалася насипана земля, він дивився на три сторони світу вузькими бійницями, а з четвертої, з боку траншеї, одгороджувався важкими дверима. Діма ледь одчинив їх, і вони зайшли досередини.

Спустилися сходинами, наче в погріб, опинилися у великому темному приміщенні.

Тут панував отой напівморок, що скрадає обриси предметів, і треба було добре вдивлятися, щоб зрозуміти, що ж то таке. Діма бачив то стіл,

збитий з грубих дощок, на козлах, то перевернуті пеньки, які слугували, певно, стільцями, то земляний, вподовж усієї стіни ліжник, із переритою, збитою соломою, і на ній щось чорніло, щось наче лежало,— Діма аж похолонув, бо подумав: убитий, а потім роздивився, що то куфайка. Стояв спертий, застояний дух підземелля, і Діма охоче пішов би звідси, аби не повертало на вечір: ночувати десь під деревами йому не хотілося — боявся вовків. Тож Діма поклав на стіл торбину, поліз на ліжник.

Куфайка була вся засмальцьована та ще й подерта, від неї неприємно тхнуло мастилом, але Діма був радий і цьому. Він дбайливо постелив її поверх соломи, а потім зліз на долівку: повечеряти, поки ще було видно. Затим підкотив один пеньок під двері, які одчинялися досередини, щоб ніхто до них не добрався: ні вовк, ні ведмідь, ні лихий чоловік, а другий до ліжника, щоб Риті було легше зібратись на нього. І коли Рита залізла й простягнулася на куфайці, сам ліг поруч і одразу ж заснув...

Отут і наткнувся на них рогозівський чоловік — Степан Заволока. Він давненько примітив цей бліндаж, ловив тільки слушну хвилину, щоб розібрати його на сарайчик, і цього ранку вирішив ще раз навідатися сюди.

— Заглянув, а вони обойко там. Забилися в куток, як вовченята, тільки очі горять... То я їх, обох, додому й забрав...

Хоч у самого вдома — пальцем нікуди ткнути: те пищить, те вищить, а те голою рукою лізе в окріп. Жінка як глянула, то й руки опустила.

— А як же було їх не брати, коли взяв дівча на руки, а воно, мов трісочка,— ну, нічого не важить! Обхопило за шию та й: "Дядю, ви нас не повбиваєте?.."

Тут Заволока сердито супився, ліз по кисет. А Діма... пробачте, не Діма — Дмитро Степанович, бо незручно називати Дімою сорокарічного

чоловіка, який уже має своїх дітей... Дмитро Степанович усміхався при цьому, тихо й зніяковіло, наче він особисто був винен у минулій війні й у тому, що довелося пережити через них Степанові Заволоці та його жінці Марії.

Було всього: і ховати доводилось обох дітей від недоброго ока, і не пускати на вулицю, коли так хочеться побігати з дітворою, і наказувати з дня в день своїм лобурякам, щоб не промовилися де, хто в них живе, і хоч про них знало півсела, бо в селі ні з чим не сховаєшся, однак ніхто не доніс і Заволоки благополучно діждалися приходу наших. А потім уже й жалко було їх кудись оддавати — звикли, як до своїх. "Де восьмеро, там і десятеро",— розсудили Степан і Марія та й залишили обох у себе.

Отак вони й виросли в сім’ї Заволоки, закінчили школу. Рита вийшла заміж, живе тепер на Далекому Сході — все збирається в гості та ніяк не збереться. І старі Заволоки на неї не в образі, бо край таки неблизький, спробуй добратися звідти, та й грошей на дорогу — о-йо-йой! А Дмитро Степанович, який після інституту лишився в місті, приїжджає з сім’єю щоліта, і тоді галасу й сміху в завжди переповненій Заволошиній хаті — на все село. Було, щоправда, одного року — зібрався не приїжджати: дістав дві путівки на курорт, собі й дружині, і поїхав на той курорт, та не витримав,— зібрався посеред сезону й майнув у Рогозівку.

Плакали недобутих сто сорок карбованців, плакала й дружина, плакала й питала, де ще знайти такого дурня, на що Дмитро Степанович тільки тихо всміхався.

Я познайомився з ним років три тому, коли жив у діда Ілька й ходив на полювання. Це була тиха й сором’язлива людина, якась внутрішня делікатність лагідно світилася в ньому, забачивши мене, він завжди перший вітався і поступався дорогою, і я ніколи не бачив, щоб він на щось розсердився чи на когось кричав. Одне тільки й викликало в ньому приховане несхвалення: моє полювання.

Якось, пам’ятаю, я наткнувся на нього, повертаючись берегом з полювання. Дмитро Степанович сидів з вудочкою і не стільки вудив рибу, скільки відпочивав од сімейного галасу. Побачивши мене, він одразу ж покосився на рушницю:

— Стріляли, еге?

Я відповів, що не стріляв. Був, зізнався, навіть радий, що нічого не вполював, бо інакше мені було б дуже незручно перед цим чоловіком. А довкола: то тут, то там, то далі, то ближче лунали постріли мисливців, і Дмитро Степанович болісно на ті постріли морщився...